

SIME BATOVIĆ

OSTACI NASTAMBI ŽELJEZNOGA DOBA NA NAŠEM PRIMORJU*

(Table VII—XII)

UDK 903.4(497.1)638e
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

Dr. Sime Batović
YU — 57000 Zadar
Filozofski fakultet,
Obala maršala Tita 2

Pisac daje sažeti pregled dosad poznatih ostataka nastambi i naselja, njihove vrste, razvitak, uređenje i značenje na primorju u željezno doba. Najprije ukratko iznosi opće podatke o naseljima i njihovim vrstama, zatim spominje vrste kuća, s osvrtom na drvene i kružne kamene kuće s kupolastim krovom, pa posebno iznosi podatke o kućama u svakoj od četiri kulturne skupine (istarskoj, liburnskoj, dalmat-skoj i južnoprimorskoj) na našem primorju posebno. Na kraju u zaključku ističe rezultate do kojih je došao. Kuće su najbolje poznate na liburnskom području. Na cijelom primorju postojala su naselja i nastambe uglavnom istih svojstava. Prevladavale su suhozidne pravokutne i četvrtaste kuće u gradinskim naseljima.

Uvjeti stanovanja u željezno doba na cijelom našem primorju bili su gotovo isti, zbog istih zemljopisnih uvjeta života, u prvom redu zbog krškog sastava zemljišta i određenih društveno-gospodarskih odnosa. Određene različitosti na užim prostorima uvjetovale su manje mjesne zemljopisne osobitosti. Zato nije bilo bitnih razlika u načinu stanovanja, bez obzira na znatne razlike u kulturi, pa i različite kulturne skupine na dijelovima ovoga prostora.¹

Zbog slabe istraženosti zasad je moguće uočiti neka opća svojstva i upozoriti na pojedine primjere i zapažanja. Šinu i potpuniju sliku naselja ove faze nije još moguće dobiti.

Kako je poznato, radi što lakše obrane i zaštite, na cijelom primorju prevladavala je opća vrsta gradinskih naselja, smještenih na prirodno branjenim ili zaštićenim uzvišenjima, koja su bila pogodna i za nadziranje širokih prostora, posebno polja, pašnjaka, tjesnaca, do-

* Ovaj je tekst ponešto dopunjeno predavanje pročitano na Znanstvenom kolokviju »Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru«, Zadar 1976.

¹ Sažeti pregled svojstava naselja na našem primorju autor daje u prilogu »Jadransko primorje u željezno doba« (Hrvatska povijest, I, u pripremi).

lina i, općenito, prometnica. Zato su se naseljavali najistaknutiji položaji uz obalu, oko polja, dolina i prijelaza. Zbog toga su pojedina naselja bila smještena na niskom poluotočkom položaju, kao Poreč, Zadar i dr., ili na jezičastim izbočenjima i završecima obale ili kosa. Izuzetno su se naseljavali i razni drugi prirodno branjeni položaji, kao lagune na kakvoj je smješten Nin (*Aenona*), zatim močvarni položaji, ili ograđen prostor uz riječno korito, kao Zelića gradine u Žegararu, što je rijedak primjer gradinskih naselja u nizini, pa ponekad i otočići, kao sojeničko naselje kod sela Otolka u Sinjskom polju.

Naselja su, osim toga, bila redovito umjetno zaštićena suhozidnim bedemima, osim na prirodno dobro branjenim položajima, odnosno, osim do morske obale, jako strmih ili teško pristupnih strana. O stupnju prirodnih uvjeta obrane ovisila je jačina, odnosno širina i visina bedema, kao i broj vijenaca bedema, a i cjelovit obrambeni sustav. Zbog krškog sastava na našem primorju izuzetni su primjeri zemljanih bedema. Takvi su zasad pojedinačno poznati samo u sjevernoj Dalmaciji, i to dvije gradine između Ljupča i Ražanaca, zvane Venac i Šibenička glavica (Veliki Šibenik), jer su smještene na kosi bez krednih naslaga. Bedemi su općenito imali prosječnu širinu od oko 1 do 15 m. Sačuvani su u visini i do 10 m, a prvotno su bili još viši.

Smještaj ili položaj naselja i njihov obrambeni sustav uvjetovali su njihov oblik i svojstva. Zato većina imaju kružan, polukružan, trokutast, elipsoidan ili sličan tlocrt. Isto tako kuće su obično kružno poredane usporedno s bedemima, prometni sustav naselja redovito je bio radijalno i koncentrično riješen. U pojedinim naseljima koja su zbog prilagođavanja položaju imala pravokutan ili četvrtast tlocrt, kuće i prometni sustav bili su ortogonalno riješeni.

Naselja na ovom prostoru općenito se dijele na a) trajna i b) privremena:

Trajna naselja bila su duže vremena naseljena, bilo u pojedinim vremenskim etapama ili fazama, bilo u čitavom tom razdoblju, a neka i duže.

Privremena ili povremena naselja nisu bila trajno naseljena, već samo ponekad i kraće vrijeme, obično u slučaju opasnosti ili nemira, pa su služila i kao zbjeg, bilo da su pojedine gradine u tu svrhu bile posebno građene i namijenjene, ili su se iskorištavali pojedini pećinski prostori, a u neke su takve pećine povremeno vraćali stočari i lovci.

Čini se da su, osim toga, neka od većih gradinskih naselja samo dijelom bila trajno naseljena, a dijelom služila za zbjeg ili sklanjanje stanovništva iz okolnih mjesta, jer su obično na njima veliki prostori u okviru bedema bez kulturnih naslaga, premda su oni djelomice služili i za smještaj stoke.

Trajna naselja dijele se u više vrsta:

1) Naselja s jedinstvenim i jednolično upotrebljavanim prostorom u okviru bedema, u kojem se odvijao čitav život žitelja.

2) Gradine s jedinstvenim prostorom, ali samo dijelom upotrebljavane za stanovanje, a dijelom samo za obranu. Najpogodniji su za

to bili istaknuti strmi brežuljci od kojih najistaknutiji i najstrmiji dio nije bio naseljen, već se za stanovanje upotrebljavala, pogodno smještena terasa ili najbliža padina, podno brežuljka, premda je brežuljak zajedno s tom padinom bio ograđen bedemom u jedinstven prostor. Takav je primjer Lergova gradina u Slivnici. Kod takvih primjera naselja su ponekad dijelom proširena i izvan bedema, podno gradine i neograđena, ali zasad nije poznato koliko je to bilo uobičajeno, kada i koji su tome bili uzroci.

3) Naselja podijeljena u terase, često odijeljena kružnim ili koncentričnim vijencima bedema, ili u obliku spirale, odnosno puževe kućice, ili s poprečnim bedemima, kao Budim kod Posedarja, Gradina u Jagodnji Gornjoj, Gradina u Žeželju i dr. Kod njih su obično više terase ili pojedine terase služile za stanovanje, a niže ili pojedine terase za smještaj stoke, pa vjerojatno i za zbjeg iz okolnim manjih naselja, a u Istri, često, za pokapanje pokojnika.

4) Gradine s podgrađem, kod kojih se podgrađe redovito nalazilo na nižoj terasi ili padini, obično polukružna oblika, i bilo izdvojeno i ograđeno posebnim bedemom. One se po uporabi dijele u dvije inačice: a) uži gradinski prostor služio je za stanovanje, a podgrađe vjerojatno samo za smještaj stoke, kao na Beretinovoj gradini u Radovinu, slično kao i na privremeno iskorištavanim gradinama, kakva je npr. Miolovića gradina u Slivnici, na kojima je, u slučaju opasnosti, gornji prostor služio za smještaj stanovništva, a podgrađe za smještaj stoke; b) podgrađe se upotrebljavalo za stanovanje, a gornji prostor za obranu i sklanjanje u slučaju opasnosti, u obliku akropole, kao Čeljank u Mulinama na otoku Ugljanu.

5) Gradine s predgrađem, na kojima je manji pretprostor prigraden gradini izdvojen i posebno ograđen bedemom, ali redovito nisu visinski izdvojeni, jer se obično nalaze na kosama. Na njima je uži gradinski prostor služio za stanovanje, a predgrađe za smještaj stoke. Takva je, na primjer, Gradina u Vukšiću, južno od Benkovca.

6) Naselja bez gradinskih svojstava. Takva su naselja zasad najslabije poznata i, po svemu se čini, bila su vrlo rijetka u ovom razdoblju, a postojala su samo u zabačenim i teško pristupnim predjelima. Njihovo postojanje zasad se može pretpostaviti po pojedinim elementima, osobito po jednom naselju na položaju Kućice u Dugom polju kod Sali na Dugom otoku, gdje se ostaci nalaze podno jednog brežuljka uz rub polja, ali bez ikakvih utvrđenja.

Potrebno je istaći još dvije bitne osobitosti naselja ovog razdoblja:

U okviru pojedinih naselja postojala je po jedna kamena gomila posred ili uz rub gradine — naselja, odnosno na vrhu gradine, katkad uz sam ulaz kroz bedeme na gradinu. U vezi s time još nije potpuno razjašnjeno nekoliko pitanja: zašto se takva gomila nalazi samo na pojedinim gradinama i zašto se ona podizala, zatim zašto se ponekad nalazi posred, a ponekad uz rub gradine? Danas je uglavnom jasno da takve gomile nisu služile za pokapanje pokojnika. Svakako su imale drugu namjenu koja nije sasvim dokazana ni određena. Navode se

dvije mogućnosti: ili su takve gomile služile u obrani, ili u vjerskim obredima.² Nijedna se mogućnost ne može sasvim isključiti, iako se čini vjerojatnijim da su u prvom redu služile u sustavu obrane kao izvidnice ili kule li slično. Pri tome se opaža da se na gradinama uz rub ili iznad polja, prolaza, ili uz zaljeve, tjesnace i sl., gomile nalaze uz rub gradine, do polja, zaljeva ili tjesnaca, odnosno do one strane koju je trebalo nadzirati, kao na Gradini Jaruv u Dobropoljcima, ili na Gradini u Podgradini kod Posedarja i dr., dok se gomile nalaze usred Gradina ili na vrhu gradina smještenih na vrhuncima s kojih se pogled pruža uokolo, odnosno s kojih se moralo nadzirati više strana. Po svemu se može zaključiti da su takvu posebnu ulogu imale samo pojedine gradine. Međutim, nije još poznato je li postojanje i iskorištavanje takve gomile u naseljima uvjetovalo određena posebna svojstva u rasporedu, namjeni, strukturi naselja, načinu stanovanja li života, za razliku od ostalih naselja, što je sasvim vjerojatno.

U pojedinim istraženim naseljima, kao na Beretinovoj gradini u Radovinu, ustanovljeno je da središnji dio gradinskog prostora nije bio nastanjen. Vjerojatno je taj dio služio za zajedničke društvene, kulturne, obrambene i druge potrebe naselja. Međutim, nije poznato koliki je broj naselja imao takav slobodan središnji prostor ili »trg«, niti je sigurno poznato što je li kada uvjetovalo takav prostor. Čini se da su takav prostor imala samo veća naselja, približno kružnog tlocrta, a ne i naselja drugih oblika, u kojima se takav trg mogao nalaziti, na raznim dijelovima gradinskog prostora, ovisno o reljefu položaja, od kojih smo neke spomenuli za potrebe obrane ili u funkciji akropole. Vjerojatno je to općenito bila naseobinska dominanta, o kojoj je više puta govorio M. Suić, koje je smještaj bio prilagođen ili određen svojstvima položaja naselja.³

Svojstva naselja i nastambi znatno je određivala i veličina, kao i značenje pojedinih naselja, a oni su bili različiti, naročito u istarskom i liburnskom prostoru, gdje se površina pojedinih naselja kretala od oko 1000 do 250 000 m². Veličina im je ovisila o položaju, namjeni i značenju, a dijelom i o načinu života li društvenim odnosima. Najveća su ona naselja koja su bila upravna, kulturna li proizvodna središta šire okolice, kakvih na području Liburna Plinije spominje 30—35. Nasuprot tome, interesantno je da je većina naselja na dalmatinskom području, naročito u zagorskom dijelu, u zaleđu obale, približno iste i skromne veličine, prosječno oko 100 m promjera, što je izrazita razlika u odnosu na istarska ili liburnska naselja. Bez sumnje je to u vezi s različitim društveno-gospodarskim razvitkom pojedinih područja, odnosno u vezi s daleko ranijim i bržim raspadanjem rodovskog društvenog uređenja u Liburna i Histra nego u Dalmata.

² A. Benac, Quelques caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Delmates, Utvrdena ilirska naselja, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* (dalje *Godišnjak*), 6, Sarajevo 1975, 86—87; S. Batović, Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, *Diadora*, 6, Zadar 1973, 92—93.

³ M. Suić, Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg primorja, *Godišnjak*, 3, 1964—1965.

Nakon tih općih i okvirnih napomena upozorit ćemo sumarno na svojstva samih nastambi, prema sadašnjem stupnju istraživanja.

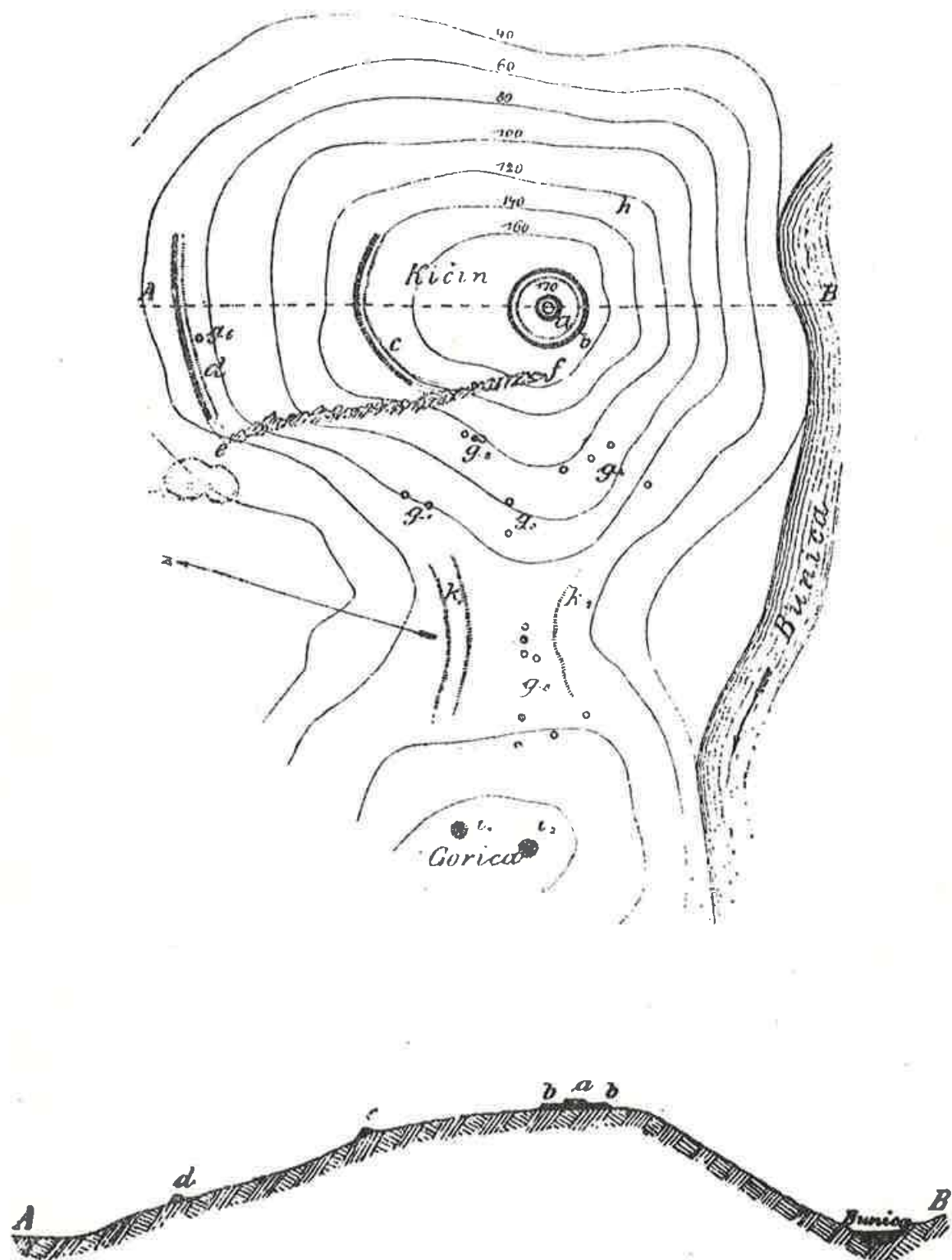
Općenito su na našem primorju iz željeznog doba poznate nadzemne kamene, a ponegdje i drvene kuće. Spominju se kuće pravokutna, četvrtasta pa i kružna tlocrta.

Zasad se ne može uvjerljivo dokazati da su se u tom razdoblju u gradinskim naseljima na našoj obali podizale kružne suhozidne kućice s kupolastim krovom, kakve se do danas mjestimično nalaze, pod nazivom kućice, bunje, kažuni i sl., ali izvan i nezavisno od željeznodobnih naselja.⁴ Obično su kružna jednodobna tlocrta, sazidane od lomljenog neobrađenog vapnenca u suho, s krovom od jednakog, više pločastog postupno uzmičanog kamenja, odnosno kamenje se postupno prstenasto sužavalo do vrha. Neke su izvana četvrtastih zidova, a neke i iznutra. Redovito imaju samo jedan ulaz bez drugih otvora. Takve kuće vezuju se dosad samo uz liburnsku gradinu Pulac iznad Rijeke, uz gradinu Kičin u južnoj Hercegovini i uz Ržiški gradac u zapadnom dijelu Crne Gore. R. Battaglia ustanovio je podno gradine Pulac veći broj sličnih kružnih kućica, promjera od 1 do 1,5 m, i zaključio da su to nastambe iz željeznog doba na toj gradini,⁵ što nije pouzdano jer iz njih nisu poznati kulturni ostaci, niti se one mogu stratigrafski povezati s ovim razdobljem. Osim toga, kućice takva znatnog promjera nisu mogle služiti za stanovanje, pa se zasad ne može s njima računati. Zanimljivo je da su one slične pećima kakve se do danas upotrebljavaju u Istri, kao npr. u Raklju. Mnogo je vjerojatnija primjena sličnih kućica za stanovanje na gradini Kičin u Hercegovini (sl. 1) i na Ržiškom gradu u Crnoj Gori, jer se one nalaze na gradinskom prostoru i upotrebljive su veličine, promjera većinom od 3 m, a neke 2 ili 4 m i debljine zidova 1 do 1,5 m, dok su na Ržiškom gradu promjera 6 do 10 m. Međutim, njihova starost ni namjena nisu sigurne. Z. Marić i M. Parović-Pešikan pretpostavljaju da se datiraju u željezno, a možda i u brončano doba.⁶

⁴ O problemu kružnih kućica v. Š. Batović, sp. dj. u bilj. 2, str. 89 i d. (usp. i bilj. 1); A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb 1974, 109; M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, 78—79. U sličnim kružnim kolibama stanuje se ponegdje do danas, kao npr. pripadnici nomadskih stočara Sarakačana u sjevernoj Grčkoj. Usp. D. Antonijević, *Sarakačani*, *Balkanica*, 6, Beograd 1975, 217, sl. 2. O današnjim sličnim kućicama općenito usp. Č. Iveković, *Bunje, čemeri, poljarice*, Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925; R. Battaglia, *Ricerche paleontologiche e folkloristiche sulla casa istriana primitiva*, *Atti e mem. d. Soc. istriana di arch. e st. patria*, 28 (dalje *Atti*), Poreč 1926; A. Freudenberg, *Narod gradi na ogoljenom kršu*, Zagreb—Beograd 1962; A. Faber, *Le »bunje« sul litorale nord-est dell'Adriatico e il problema delle loro origini*, *Atti del XV Congresso di storia dell'architettura*, Malta 1967.

⁵ R. Battaglia, *Necropoli e castelli dell'età del ferro del Carnaro*, *Bull. pal. it.*, 47, Roma 1927, 114—115; isti, *Le civiltà preromane della Venezia Giulia e le prime immigrazioni slave*, *La Venezia Giulia terra d'Italia*, 1946, 43.

⁶ W. Radimsky, *Das Bišće polje bei Mostar*, *WMBH*, 2, Wien 1894, 20. i d., sl. 22—24; Z. Marić, *Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa*, *Utvrđena ilirska naselja*, *Godišnjak*, XXIV/6, Sarajevo 1975, 108; M. Parović-Pešikan, *Planinsko zaleđe Rizinijuma*, Beograd—Nikšić 1980, 21—22, sl. 4.



Sl. 1. Tloris i presjek gradine Kičin kod Mostara u Hercegovini (po W. Radimskom)

Dio kružne kamene kuće promjera oko 3 m nedavno je otkrio B. Bačić na gradini Tondolon kod Svetvinčenta, između Pule i Pazina u Istri. Zanimljivo je da je ta kuća bila pregrađena na dvije polukružne prostorije. Ali mi za tu kuću nije sigurno poznato potječe li iz željeznoga doba, ili je ranija.⁷

Zato se zasad može reći da takve kružne kućice nisu još sa sigurnošću poznate u naseljima željeznoga doba na našoj obali, premda je ponegdje moguće njihovo postojanje.

Drvene kuće rijetko se nalaze i spominju. Tako rimski pisci spominju da su Dalmati stanovali u drvenim kućama, kao u Delminiju (danas Duvno), što se vjerojatno odnosi u prvom redu na unutrašnji dio njihova područja, a možda i na isojeička naselja, kao u Otoku, kakvih je moglo biti više uz tok Cetine i drugih rijeka. Vjerojatno su se drvene kuće podizale i na drugim dijelovima primorja. Podalje od obale nesumnjivo se stanovalo u kućama koje su imale suhozidne temelje vezane glinom, a gornje dijelove od drva, kakve su iz brončanoga doba ustanovljene na Velikoj gradini u Varvari u sjeverozapadnoj Hercegovini.⁸ Ipak je po tome teško ustanoviti koliko su drvene kuće bile uobičajene i u kojim predjelima ovog prostora. Zanimljivo je zapaziti da se na pojedinim, dosad istraženim gradinama, iako su one rijetke i neznatno istražene, ne nalaze ostaci kamenih zidova kuća, ili ih obično nema u ranijim naslagama gradina, već se obično nalaze ostaci podova, ognjišta, pa i glinenog lijepa i dr. Po tome je moguće da su drvene kuće građene češće nego to danas, prema oskudnim ostacima možemo pretpostaviti. Ipak, prema najčešćim ostacima i najčvršćim podacima zasad možemo pretpostaviti da su na našem primorju prevladavale kamene pravokutne ili četvrtaste suhozidne kuće ili nastambe.⁹

Osim toga, razlikuju se pojedine građevine ili naselja nastala pod helenističkim utjecajima, što se posebno očituje na Gradini u Ošanićima.

Po pojedinim kulturnim skupinama na našem primorju dosad nije moguće uočiti znatnije razlike u građenju kuća.

Na **histsarskom području** nastambe su jedva ponešto poznate. Istražena je samo jedna kružna kuća na gradini Tondolon, zatim jedna pravokutna kuća veličine 4 × 6 m na gradini Monka's kod Rovinja (B. Forlati Tamaro),¹⁰ dvije pravokutne suhozidne građevine na gradini Makadonski vrh istražio je B. Bačić,¹¹ jednu je, navodno takvu kuću

⁷ Podatke mi je pružio istraživač B. Bačić, na čemu mu zahvaljujem.

⁸ B. Govedarica, Praistorijske gradine u Bosni i Hercegovini, *Materijali SADJ*, 14, Beograd 1978, 125; B. Čović, Od Butmira do Ilira, Sarajevo 1976, 194.

⁹ Usp. M. Suić, sp. dj., bilj. 4, str. 79.

¹⁰ R. Battaglia, sp. dj., bilj. 4, str. 31. i d., sl. 1; A. Stipčević, *Iliri*, 1974, 108—109; B. Lonza, *Appunti sui castelli dell'Istria e della provincia di Trieste*, Trieste 1977, 42; isti, *Studio preliminare sul castelliere di Monrupino*, *Atti d. Soc. per la preist. e protost. d. Regione Friuli — Venezia Giulia*, 1, Trieste 1970—1972, 60.

¹¹ E. Suran, *L'Istria nella preistoria*, *Atti*, 17, Venezia 1970, 23; B. Lonza, sp. dj. u bilj. 10, 1977, 46; K. Mihovilić, *Histri, Kelti — Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, Ljubljana 1984, 55.

na gradini Vizače (*Nesactium*) god. 1922. otkrio P. Sticotti, sa zidom debljine 3,5 m, što nije sigurno jer je to vjerojatno obrambeni zid,¹² a ostatke suhozidnih, vjerojatno četverokutnih građevina, dužine do oko 5 m i 1,20 m debelih zidova, otkrio je B. Lonza na gradini Monte San Marco i Monrupino kod Trsta.¹³ Sve su te građevine izrađene od lomljenog kamenja u suho, pa bile i jednodimenzionalne pravokutne ili četvrtaste potleušice, kao na ostalom primorju. Prstenasto su poručane po rubu gradine. Međutim, širi podaci o njima zasad nisu poznati. O navodnom histarskom svetištu u Poreču nisu poznati pouzdani podaci, osim što A. Pogatschnig navodi da je otkriveno 1897. ispod rimskog hrama i da je imalo četvrtast oblik, a građeno je bilo od neobrađenog kamenja, s 4 pilastra u sredini. Nakon što ga je ponovno otkrio G. Brusin 1941, M. Mirabella-Roberti pretpostavlja da je to prapovijesno svetište, posvećeno božici plodnosti koja se može izjednačiti s božicom Eiom u natpisima.¹⁴

U Istri se spominju i kuće od drva i gline, što su zasvjedočene jedino ulomcima glinenog lijepa s otiscima pletera, kao s gradine S. Polo ili Gradiscata kod Monfalconea,¹⁵ pa je njihovo postojanje vjerojatno.

Osim jedne kuće na gradini Tondolon, nije moguće dokazati upotrebu kružnih suhozidnih kuća s kupolastim krovom ili s drvenim krovom.¹⁶

Navodno kružno svetište u obliku tolosa na brežuljku Mali sv. Anđeo kod Poreča, kako navodi A. Šonje, vjerojatno je po rubu obzidani grobni humak, kakvi su česti u brončano doba u Istri, prije nego neka vrsta kružne građevine.¹⁷

Na dalmatskom području nastambe su istražene samo na Gradini u Danilu, gdje su otkrivene ukupno 32 kuće (sl. 2).¹⁸ Zasad su i one

¹² R. Battaglia, sp. dj., bilj. 4, str. 42; P. Sticotti, Scavi di Nesazio, Campagna del 1922, *Atti*, 46, 1934, 258—264; B. Lonza, sp. dj., bilj. 10, 1977, 42; isti, 1970—1972, 60.

¹³ B. Lonza, sp. dj., bilj. 10, 1977, 48—51; isti, 1970—1972, 60—66.

¹⁴ A. Pogatschnig, Parenzo dalle origini sino all'imperatore Giustiniano, *Atti*, 26, 1910, 3—4; M. Mirabella-Roberti, Notiziario archeologico, *Atti*, Venezia 1949, 274—275; A. Šonje, Prehistorijski nalazi poslije drugog svjetskog rata u Poreštini, *Jadranski zbornik*, 6, Rijeka—Pula 1966, 296, 311, 322. i d.; B. Lonza, sp. dj., bilj. 10, 1977, 46, 47.

¹⁵ C. Marchesetti, I castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia, Trieste 1903, 131—132; R. Battaglia, I castellieri della Venezia Giulia, Le meraviglie del passato, Milano 1958, 431; D. Cannarella, Il Carso, Trieste 1968, 175; B. Lonza, sp. dj., bilj. 10, 1977, 41, 43, 44, 46, T. I; isti, 1970—1972, 61.

¹⁶ R. F. Burton, Note sopra i castellieri o rovine preistoriche della penisola istriana, Capodistria 1877, 34. i d., 44. i d.; R. Battaglia, sp. dj., bilj. 4, str. 31. i d.; S. Mlakar, Arhipelag Bioni, *Istarski mozaik*, 4—5, Pula 1964, 353—354; D. Cannarella, Il Carso, 1968, 174, 199, 203; B. Lonza, sp. dj., bilj. 10, 1977, 41—44; isti, 1970—1972, 60—61.

¹⁷ A. Šonje, Mali sv. Anđeo, Poreština u Istri — prehistorijsko svetište, *Arh. pregled*, 6, Beograd 1964, 30—31; isti, sp. dj., bilj. 14; B. Lonza, sp. dj., bilj. 10, 1977, 46, 47; B. Cović, u: Praistorija jugoslavenskih zemalja, 4, Bronzano doba, Sarajevo 1983, 125, 234, sl. 17.

¹⁸ M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati, *Godišnjak*, V/3, 1967, 24; isti, The continuation of autochthonous settlements in the graeco-roman period in Dalmatia, Actes du VIII^e Congrès ISPP, III, Beograd 1971, 1973, 189; isti, Gradina

slabo poznate jer podaci o njima nisu potpunije objelodanjeni. Smještene su na jugozapadnim terasama gradine, bez određenog reda, iako je većina kružno poredana, prateći terase. Različite su veličine, a neke i vrlo velike površine. Neke su dijelom usječene u zakošene žive stijene brežuljka s gradinom. Sumarno se može zaključiti da su to jednodimenzionalne prizemnice, uglavnom pravokutna tlocrta, zidane u suho od lomljenog vapnenca. Između kuća vodile su staze od kojih su neke na strmim dijelovima u obliku u živac klesanih stubišta. Zaključke o određenijim i potanjim svojstvima onemogućuju nepoznata stratigrafija, kronologija i razvitak gradine.

Osim toga, još je prije (1899) Č. Truhelka na dalmatskom području istražio jednu suhozidnu građevinu u Gorici (sl. 3),¹⁹ ali se ona smatra nekom vrstom obredne građevine ili svetišta, ili posebnom zajedničkom grobnicom. Imala je površinu od 7×4 m i bila podijeljena na tri prostorije. U jednoj prostoriji nađeno je mnogo spaljenih ljudskih kostiju i raznih predmeta, u drugoj prostoriji nespaljenih ljudskih kostiju i tri cijela groba, a u trećoj prostoriji nije bilo ni kostiju ni predmeta. Prema tome, našlo se mnogo nagorelih i nenagorelih ljudskih kostiju s mnogo nakita i oružja iz 6. do 1. st. prije n. e. To je, svakako, zasad izuzetna i nerazjašnjena pojava na cijelom ilirskom prostoru. Teško je dokazati da je to neki poseban način pokapanja pokojnika, jer druge takve pojave nisu poznate. Osim toga, spaljivanje pokojnika na dalmatskom području drugdje je nepoznato. Najvjerojatnije je to bilo neko svetište,²⁰ nastalo pod grčkim utjecajem što se naglo širio od 6. st., s pojačanim kretanjem Grka na Jadranu, osobito dolinom Neretve i Trebižata u zapadnu Hercegovinu. Vjerojatno su se u tom svetištu prinosile ljudske žrtve, odnosno obavljalo se neko obredno pokapanje, premda o tome u Ilira nije ništa sigurnije poznato.

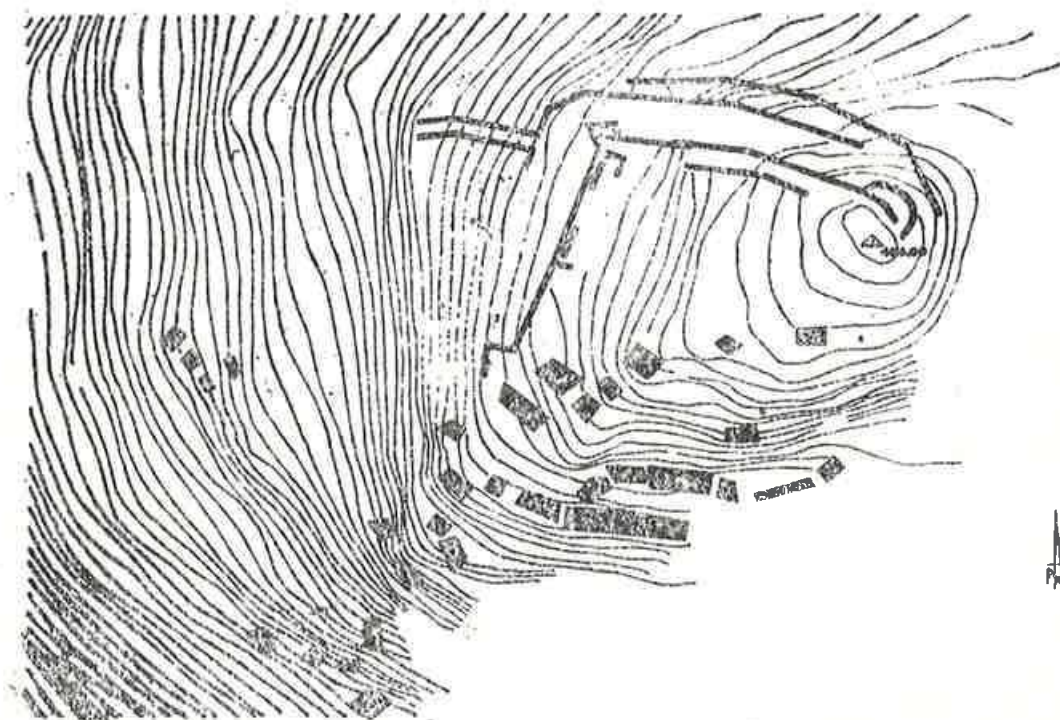
Ponegdje se na tom području opažaju površinski ostaci sličnih građevina, ali bez istraživanja o njima nije moguće dobiti potpuniju sliku.²¹ Tako je npr. na gornjoj zaravni gradine Grad na Pelješcu nađena jedna velika građevina veličine $14 \times 9,20$ i debljine zidova 1,20

u Danilu i Tor nad Jelsom, *Materijali SADJ*, 15, Beograd 1978, 19—23; D. Rendić-Miočević, *Quelques aspects de la continuité des agglomérations fortifiées illyriennes préantiques à l'époque romaine*, Utvrdena ilirska naselja, Međunarodni kolokvij, Mostar 1974, Centar za balkanološka ispitivanja u Sarajevu, XXIV/6, 1975, 49. i d., sl. 3; M. Suić, sp. dj., bilj. 4, str. 79—81, sl. 19.

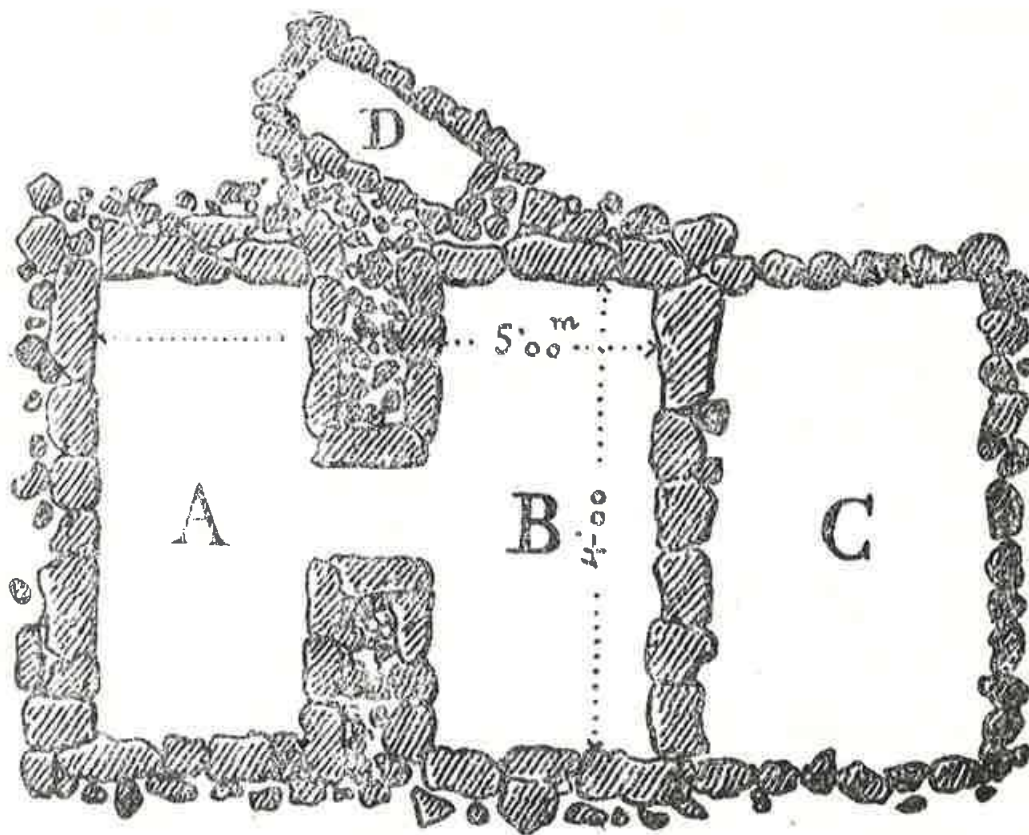
¹⁹ Č. Truhelka, Dva prehistorijska nalaza iz Gorice, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (dalje *GZM*), 11, 1899, 339 i d., sl. 1; B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, 1976, 252—255, sl. 137.

²⁰ B. Čović, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1966, 155, 165—166; isti, *Od Butmira do Ilira*, 1976, 252—255.

²¹ W. Buttler, *Die Burgwälle in Norddalmatien*, 21. Bericht RGK 1931, Frankfurt 1933, 188. i d.; M. Zaninović, sp. dj., bilj. 18, 1967, 7, 24; isti, Novi prilozi arheološkoj topografiji otoka Hvara, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 3, Split 1978, 55; B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, 1976, 245; N. Petrić, *Gradina Grad u Nakovani na Pelješcu*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 3, 1978, 36; B. Govedarica, sp. dj., bilj. 8, 125; N. Vujnović, *Likova glava — gradinski objekat*, *Obavijesti HAD*, XV/3, Zagreb 1983, 33; A. Faber, *Bedemi Epetiona — Stobreč kod Splita*, *Prinosi Odjela za arheologiju*, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1983, 22.



Sl. 2. Tloris Gradine u Danilu s istraženim kućama (po V. Mirosavljeviću)



Sl. 3. Tloris obredne građevine iz Gorice (po Ć. Truhelki)

do 1,80 m, koja je vjerojatno služila za javne potrebe akropole, dok su nastambe bile nanizane jedna do druge u zavjetrini podno vrha strme litice, po terasama i imale su veličinu $7,5 \times 3-4$, sa zidovima debljine oko 0,80 m.²² Po tome je najvjerojatnije gornji dio te gradine služio kao akropola, a naselje se nalazilo u podgrađu, slično kao i na gradini u Ošanićima kod Stoca. Na gradini Vrpolje istočno od Šibenika opaža se niz od četiri suhozidne pravokutne građevine, uzdužnom stranom naslonjene jedna na drugu, usporedo s bedemom, ali ni one nisu istražene.²³ Uočeno je više položaja s tragovima stanovanja na terasama izvan gradina ili podno njih, kao Lib u Duvanjskom polju i Prisoje u Buškom blatu, na kojima su građinski prostori služili za zbjeg. Pretpostavlja se i postojanje naselja rastresene vrste, osobito uz rubove polja ili na planinama i visoravnima.²⁴

Kako smo spomenuli, rimski pisci spominju da su Dalmati stanovali u drvenim kućama.²⁵ Takve kuće zasad je ustanovio samo I. Marović istraživanjem sojeničkog naselja uz rijeku Cetinu kod Otoka u Sinjskom polju. To su uobičajene kuće na drvenim stupovima, građene od drvenih oblica, sasvim slično kao naselje u Ripču na Uni, ili u Donjoj Dolini na Savi. Značajno je da je to dosad jedino poznato sojeničko naselje na cijelom našem primorju. Bez sumnje ih je bilo više. I to je naselje još slabo poznato, jer rezultati istraživanja nisu cjelovito objelodanjeni.²⁶ Sasvim je vjerojatno bilo i nadzemnih drvenih kuća, ali njihovi ostaci zasad nisu sigurnije poznati.²⁷

Ostaci ilirskih građevina ili nastambi na našem južnom primorju otkriveni su na više položaja, kao kod sela Kruševice i Vrbanja poviše Herceg Novog,²⁸ na gradini u Kuparima i Gradini Obod kod Cavtata, pa na Gradini Sv. Luka kod Tivta, na Medunu,²⁹ a osobito na Gradini u Ošanićima. Međutim nastambe su šire poznate jedino na Gradini u Ošanićima gdje su izvedena obimnija istraživanja. Čini se da su na tom prostoru bile uobičajene pravokutne jednodimenzionalne suhozidne potleušice, ponekad usječene u stijenu, kao u Kuparima i na Obodu kod Cavtata, gdje imaju površinu 2×4 m.³⁰ Vjerojatno su bile pokrivene slamom ili granjem.

²² I. Fisković, Pelješac u protopovijesti i antici, *Pelješki zbornik*, 1, Zagreb 1976, 40—41; N. Petrić, sp. dj., bilj. 21, str. 36, 38, 39, sl. 1, 3—5.

²³ Z. Gunjača, O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice, Šibenik, spomen-zbornik o 900. obljetnici, Šibenik 1976, T. XIII.

²⁴ B. Čović, Od Butmira do Ilira, 1976, 243; B. Govedarica, sp. dj., bilj. 8, str. 125.

²⁵ M. Zaninović, sp. dj., bilj. 18, 1967, 24; A. Milošević, Dalmati, Kelti — Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije, Ljubljana 1984, 67.

²⁶ A. Stipčević, Iliri, 1974, 107—108; B. Čović, Od Butmira do Ilira, 1976, 242, 243; S. Batović, Kasno brončano doba na istočnom jadranskom primorju, *Priloz. jug. zemalja*, IV, Bronzno doba, 1983, 348, 363.

²⁷ B. Čović, Od Butmira do Ilira, 1976, 245.

²⁸ Z. Mađar, Najstarija arhitektura u Boki kotorskoj, *Boka*, 1, Herceg Novi 1969, 26.

²⁹ M. — D. Garašanin, Istorija Crne Gore, I, Titograd 1967, 29—30.

³⁰ A. Faber, Prilog topografiji ilirsko-rimskog Epidaura, *Opuscula archaeologica*, 6, Zagreb 1966, 25, sl. 1, 3.

Spomenute kružne suhozidne kolibe na gradini Kičin kod Mostara i na Ržiškom gracu u zapadnoj Crnoj Gori zasad su izuzetna pojava na ovom području, a nisu sa sigurnošću ni datirane u željezno doba.

Na Gradini Sv. Luka kod Tivta dosad su iznimna pojava kružne udubine u litici, promjera oko 2 m, obzidane suhozidom.³¹ Takve jame otkrivene su na ilirskim gradinama u Albaniji.³² Međutim, njihova namjena nije sasvim razjašnjena. Možda su služile kao peći.

Na južnom, kao i na ostalom primorju, među uobičajenim gradinskim naseljima dosta se izdvaja Gradina u Ošanićima (nastavahu je Daorsoi ?) kod Stoca u južnoj Hercegovini.³³ Na njoj je otkrivena jedna četvrtasta građevina zidana od klesanih kamenih blokova, s podom od žbuke, nastala u vremenu od 3. do 1. st. prije n. e. Smatra se da je služila u obredne svrhe (kao hram ?), što nije sigurno. Z. Marić ustanovio je iskopavanjem da se nasebinski dio te gradine nije nalazio unutar bedema, ni na zaravanku ispred utvrđenja, već na zapadnoj strmoj padini uzvišenja, ispod bedema, prema potoku Radimlji i polju. Stambene i gospodarske zgrade s dvorištem smještene su terasasto na visinskoj razlici od gotovo 250 m. Takve obiteljske kuće sastojale su se od dvije zgrade s dvije do pet prostorija i s dvorištem, bile su izgrađene od priklesanog kamena vezana s glinom, s ožbukanim zidovima i s podom od žbuke, a pokrivene crijepom. Prometnice su u obliku stubišta od klesanog kamena. Na zaravanku ispred utvrde bio je, čini se, trg s nekom javnom građevinom, možda *curia*, kakvu spominje Apijan u japodskom glavnom gradu Metulumu, pa više zgrada za stoku i groblje. Po svemu, Gradina u Ošanićima ima u potpunosti svojstva naselja helenističke vrste, nastalo pod grčkim utjecajem od 3. do 1. st. prije n. e. Vjerojatno su ga i gradili grčki majstori. Prostor ograđen bedemom služio je najvjerojatnije kao akropola, odnosno kao obredno mjesto, utvrda, a možda i vladarsko sjedište, budući da je to, po svom istaknutom i strateški važnom položaju, kao i po urbanim i drugim svojstvima, različitim od ostalih gradina, najvjerojatnije bilo središte naroda Daorsa. Ta je gradina, izvan grčkih kolonija, jedino potpuno helenizirano naselje na našem primorju. Zato se znatno i razlikuje od ostalih gradinskih naselja na tom području.

Kuće su, ipak, najbolje poznate na **liburnskom području**. Najpotpunije podatke pružaju istražena naselja u Radovinu, Ninu, Zadru i Bribiru, naročito Beretinova gradina u Radovinu. Osim toga, ostaci građevina vidljivi su često i po površini pojedinih drugih, neistraženih gradina. Tako su ostaci stambenih zgrada na tom prostoru dosad po-

³¹ M. Parović-Pešikan, Gradina Sv. Luka, Tivat, *Arheološki pregled*, 9, Beograd 1967, 35—36.

³² *Studia Albanica*, 1, Tirana 1964, T. IX, 3.

³³ Z. Marić, Ošanići — centar Daorsa, Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb 1976; isti, Arheološka istraživanja na Gradini u Ošanićima 1963. godine, *GZM*, 27—28, 1973, 177. i d., sl. 1, T. IX; isti, Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa, Međunarodni kolokvij »Utvrđena ilirska naselja«, *Godišnjak*, XXVI/6, Sarajevo 1975, 107—108; isti, Arh. istraž. akropole ilirskog grada Daors...a na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine, *GZM*, 30—31, 1977; M. Suić, sp. dj., bilj. 4, str. 80.

znati iz oko tridesetak naselja.³⁴ Spomenut ćemo zasebno zanimljivije, među kojima su: Čeljanak u Mulinama, Lergova gradina u Slivnici, Dračevac u Jesenicama, Budim u Posedarju, Gradina u Puljanima i naselje na položaju Kućice kod Sali.

Na gradini Čeljanak u Mulinama na zapadnom kraju otoka Ugljana vide se ostaci od 6 jednodimenzionalnih suhozidnih pravokutnih ili četvrtastih kućica.³⁵ Imaju veličinu 4×3 ili 4×4 m. Sve su smještene izvan gradinskog prostora. Neke su u podgrađu te gradine, tj. na terasi sa zapadne strane gradine, a neke su izvan podgrađa, s njegove južne strane. Tri su raspoređene u nizu, približno posred podgrađa, usporedo s jugozapadnim krakom bedema, gotovo na istom razmaku, dok se druge tri naslanjaju na vanjsku stranu bedema podgrađa, jedna do druge, također u nizu, s malim međusobnim razmakom. Građene su u suho od lomljenog neobrađenog vapnenca srednje veličine.

Na Lergovoj ili Oraškoj gradini u Slivnici³⁶ opaža se 11 kuća. Slično su smještene, samo se neke nalaze u okviru prostora omeđenog bedemom, a neke su izvan bedema i nisu ograđene, poput podgrađa na gradini Čeljanak. U okviru bedema opaža se sedam kuća, smještenih ispod vrha, odnosno ispod strme strane glavnog grebena brežuljka, na jugozapadnom najnižem dijelu gradine, zaklonjenom od bure i okrenutom suncu. Jedna se kuća naslanja na greben i južni dio bedema. Pet kuća je poredano usporedo, okomito na greben i na izdužen elipsast tlocrt bedema u smjeru sjeveroistok—jugozapad, a dvije okomito na njih, u smjeru sjeverozapad—jugoistok. Prema tome, smještaj kuća ovdje je uvjetovao greben ili oblik brežuljka na kojem je gradina, a ne oblik ili tlocrt gradine i bedema, kako je to uobičajeno na većini gradina. Četiri kuće nalaze se izvan bedema na zapadnoj strani gradine, nekoliko metara udaljene od bedema. Suprotno od onih unutar gradinskog prostora, kuće izvan bedema prilagođene su smjeru bedema: dvije su usporedne, a dvije okomite na bedem i međusobno. Tako su dvije usmjerene gotovo u pravcu istok—zapad, a dvije sjever—jug. Kuće izvan bedema razlikuju se, osim toga, od onih među bedemima i po veličini kamenja od kojeg su građene. Kuće izvan bedema građene su od manjeg lomljenog vapnenca, a kuće među bedemima zidane su od krupnih komada također lomljenog neobrađenog kamenja u suho, dužine i do 1 m. Tlocrt i ostala svojstva obje skupine kuća uglavnom su isti. Teško je ustanoviti koji su razlozi spomenutih razlika među njima. Možda su to uvjetovali njihova različita namjena, starost, ili neki drugi razlozi, ali, kako gradina nije istražena, kao ni kuće, sve je to teško potvrditi. Sve su kuće, osim jedne trapezaste, jednodimenzionalne i pravokutna tlocrta. Različite su površine, od 3×2 do 10×3 — 5 m. Zidovi su širine 1 ili 1,3 do 1,75 ili 1,6 m. Većina ima ulaz posred jugozapadne ili južne duže strane, a jednoj je ulaz na južnom kutu duže strane. Jedan potpuno sačuvani

³⁴ Sažeti prikaz svojstava naselja i nastambi na liburnskom tlu usp. u: Š. Batović, *Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Liburniennes*, *Godišnjak*, XV/13, Sarajevo 1977, 219—223, sl. 13.

³⁵ Š. Batović, sp. dj., bilj. 2, str. 78, 83, 84, 88—89, sl. 16.

³⁶ Š. Batović, sp. dj., bilj. 34, str. 221—222.

ulaz širok je 0,75 m. Razmak između pojedinih kuća je različit. Osim dviju kuća koje se naslanjaju jedna na drugu, ostale su kuće međusobno udaljene od 3 do 20 m.

Na gradini Dračevac u Jesenicama pod Velebitom (T. VII, 1) površinski se kuće opažaju samo na jugoistočnoj padini gradine, najviše zaklonjenoj od bure i izloženoj suncu, slično kao na Lergovoj gradini. Jasno se očitavaju zidovi triju kuća. One se naslanjaju na bedem, a poredane su okomito uz bedem. Sve su jednodostorne, jednakog pravokutnog tlocrta, široke 3,3 i duge oko 5 m. Ulaz u svaku kuću bio je, po svemu se čini, na kraćoj strani, uz jedan kut, okrenut prema sredini — vrhu gradine. Svaka kuća imala je, zapravo, dva zasebna zida: jedan duži i jedan kraći, u obliku pravog kuta, dok je drugi duži zid bio zajednički dvjema susjednim kućama, a kraći stražnji zid činio je bedem, jer su kuće bile na njega naslonjene, pa se taj zid nije posebno podizao. To je potpuno isti sustav gradnje kakav smo ustanovili na Beretinovoj gradini u Radovinu, samo tamo kuće nisu naslonjene na bedem, već imaju i drugi kraći zid. Tako su i na ovoj gradini kuće bile nanizane u krugu oko bedema. Kuće na Dračevcu zidane su od krupnih komada lomljenog neobrađenog vapnenca, širine zidova 1,2 do 1,7 m.

Na gradini Budim kod Posedarja³⁷ površinski se zapaža da je bila nastanjena cijela, bedemom izdvojena najviša terasa i u manjem dijelu srednja terasa, dok je najniža terasa bila nenastanjena (T. VII, 2). Kako je, zbog smještaja na ljezičastoj padini visoravni, svaka terasa pravokutnog tlocrta, kuće su bile nanizane u ravne redove jedna do druge po ortogonalnom sustavu, s prolazom između svakog niza usporedo s bedemom. Na srednjoj terasi kuće se opažaju samo uz srednji poprečni bedem. Kuće se većinom očitavaju u konturama, ali se veći broj vidi i u temeljima. Sve su uglavnom iste veličine, oko 4 × 4 m, četvrtasta tlocrta, vrlo pravilno poredane, bez međusobnog razmaka. Koliko je sada moguće zaključiti, sve su jednodostorne. Građene su od prikllesanog kamenja, neke u suho, a neke sa žbukom, oko 80—100 cm širokih zidova. Zasad bez istraživanja nije sigurno koliko kuća potječe iz prapovijesti, a koje su iz kasnijih razdoblja, jer je gradina naseljena od kasnog brončanog doba do tursko-mletačkih ratova, sudeći po slučajnim i površinskim nalazima. S obzirom na raspored, veličinu, tlocrt i druga svojstva, te kuće imaju, svakako, osnovna svojstva nastamba željeznog doba, bez obzira na to koliko su ona kasnije naslijeđena. Na nižim terasama vjerojatno se sklanjala stoka, ili su služile za zbjeg s okolnih gradina.

Po površini Gradine u Puljanima (ilirski *Burnum*) opažaju se ostaci od pedesetak suhozidnih kuća u ortogonalnim i koncentričnim nizovima i u tri poprečna bloka, slično kao na gradini Budim, s materijalom iz željeznog i rimskog doba, ali bez sigurnijih i potanjih kronoloških podataka³⁸ (T. VIII, 1).

³⁷ Isto, 221.

³⁸ Usp. W. Buttler, sp. dj., bilj. 21, str. 192, T. 33, br. 1; 36, br. 1; M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati, *Godišnjak*, IV/ 2, 1966, 24; isti, *Burnum, castel-*

Spomenut ćemo ovdje i ostatke naselja bez gradinskih svojstava na položaju Kućice pokraj Dugog polja kod Sali na Dugom otoku. Oko kuća, osim recentne, nalazi se i željeznodobna keramika, a oko 300 m južnije nalazi se groblje iz kasnog brončanog doba. Naselje je smješteno na južnoj padini brežuljka Rutnjak, podalje od obale, zaklonjeno među dva otočka hrpta, uz sjeverni rub uskog krškog polja i podalje od duboke uvale Telašćice. Tu se nalazi desetak suhozidnih dobro sačuvanih kućica od lomljenog neobrađenog vapnenca. Različito su usmjerene i međusobno udaljene od jedan do desetak metara. Neke su jednodostorne, pravokutna tlocrta, veličine $2 \times 3,5$ ili 3×4 , a neke dvodostorne, veličine $3,30 \times 6,5$ ili $3,5 \times 9$ m i slično. Zidovi su širine 1 do 2 m, a ulazi 0,8 ili 1,5 ili 1,8 m.

Slične jednodostorne pravokutne suhozidne građevine u gradinskim prostorima i izvan njih spominju se i na kvarnerskim otocima, kao kod Ustrina, Nerezina — Važmina i na Susku.³⁹

Iako sve te površinski zapažene građevine nije moguće sa sigurnošću datirati u željezno doba, osobito one na Budimu i kod Sali i nije poznat njihov potanji razvitak, one svakako upućuju na različita građevna svojstva u prapovijesti, pa se zasad barem donekle povezuju uz željezno doba, posebno zbog sličnosti s istraženim naseljima.

Tako se opaža više vrsta naselja:

- 1) naselja koja zapremaju cijeli gradinski prostor,
- 2) naselja koja zapremaju dio gradinskog prostora, zaklonjen od bure i okrenut prema suncu, kao Dračevac i Lergova gradina,
- 3) naselja na pojedinim terasama, kao Budim,
- 4) naselja dijelom smještena među bedemima, a dijelom izvan gradinskog prostora, kao Lergova gradina,
- 5) naselja izvan gradinskog prostora ili u podgrađu, kao Čeljanak,
- 6) naselja bez gradinskih svojstava, smještena uz rub polja, na padini brežuljka, odnosno podno brežuljka.

Smještaj i raspored kuća obično je ovisio o položaju ili tlocrtu bedema, odnosno gradinskog prostora i svojstvima samog položaja na kojem se gradina nalazila, pa kuće najčešće prate bedeme. Zato su zgrade redovito smještene u krugu ili u ravnim nizovima. Rijetko je kada smještaj kuća zavisio samo o položaju gradine, a ne i o bedemima, kao što je dio naselja među bedemima na Lergovoj gradini. Sve su kuće zidane u suho i jednodostorijske, osim pojedinih dvodostorijskih u naselju Kućice kod Sali, od neobrađenog kamena, osim na Budimu, pa su one vjerojatno mlađe od željeznog doba. Uglavnom su

lum — municipium, *Diadora*, 4, 1968, 120; Š. Batović, Problemi prapovijesti kninskog područja, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 10, Zadar 1972, 33.

³⁹ A. Mohorovičić, Analiza razvoja pučkih nastamba na otočkoj skupini Lošinj — Cres, *Ljetopis JAZU*, 60, Zagreb 1955, 388—391; isti, Razvoj nastamba i naselja, Otok Susak, Zagreb 1957, 349—353; isti, Analiza razvoja pučkih nastamba na otočkoj skupini Lošinj — Cres, *Otočki ljetopis*, 1, Zagreb 1973, 61, 63; isti, Sjeverozapadna granica teritorijalne rasprostranjenosti starohrvatske arhitekture, *Peristil*, 2, Zagreb 1957, 92, sl. 1, 2; A. Stipčević, *Ilini*, 1974, 104.

sve jednako građene i gotovo istih svojstava i veličine, od oko 2×3 do $3-5 \times 10$ m površine. Prema tome, kultura stanovanja bila je na vrlo niskom stupnju jer se čitav život odvijao u jednoj prostoriji, bez sumnje po pojedinim obiteljima.

Među istraženim naseljima, Krk, Osor, Zadar i Bribir pružaju zasad oskudne podatke o nastambama, Nin je dao dosta obilnije podatke, a najobilnije podatke od svih dosad poznatih liburnskih naselja, a može se reći i od naselja na cijelom našem primorju, pruža Beretina gradina u Radovinu.

Nalazi zidova kuća u naslagama iz željeznoga doba u Zadru (*Iader*) vrlo su oskudni. Nađeni su dosad na dva položaja.⁴⁰ Na položaju rimskog kapitolija, odnosno ispod rimskog hrama otkriven je dio suhozida s kutom jedne pravokutne građevine nekoliko metara dužine, građen od manjih komada neobrađenog vapnenca. Nije otkriven čitav tlocrt te građevine pa se ne zna njena veličina, ni namjena, a teško ju je sa sigurnošću i uže datirati. Podignuta je u ranije željezno doba, vjerojatno nakon 7. st., jer se njegovi temelji nalaze u sloju u kojem se počinje javljati uvezena grčka keramika. M. Suić nagađa da je to dio ogradnog zida predrimskog — prapovijesnog svetišta, budući da se nalazi na nasebinskoj dominanti, na kojoj je kasnije podignut rimski hram i kapitolij. Osim toga, dijelovi od 8 liburnskih suhozidnih kuća nađeni su ispod istočnog dijela rimskog foruma, ili između foruma i glavnih ulica karda i dekumana. Međutim, i te su kuće otkrivene samo u dijelovima, pa nisu sigurni ni njihov tlocrt ni veličina. Čini se da su sve bile jednodimenzionalne. Građene su od velikih komada lomljenog neobrađenog vapnenca ili od pješčenjaka kakav se nalazi pokraj obližnjeg mjesta Arbanase. Zidovi su im široki oko 0,80 do 1,00 m. Interesantno je da su zidovi nekih od tih kuća vezani glinom, a prema sadržaju kulturnih naslaga datiraju se u najmlađu fazu liburnske kulture. Osim toga, u Zadru su uobičajeni nalazi dijelova podova, ognjišta i vatrišta iz čitava željeznoga doba.

U Bribiru (*Varvaria*) J. Korošec otkrio je tragove suhozidova koji vjerojatno potječu od kuća (T. VIII, 2), ali o tome još nisu poznati podrobni podaci.⁴¹ Ostatke suhozida otkrio je i M. Suić prilikom konzervacije antičkih građevina god. 1978. Našim iskopavanjem Bribira nismo otkrili suhozidove kuća, niti smo našli na drugi način građene zidove, što još ne znači da ih nije bilo. Otkrili smo različite druge tragove iz pet građevnih faza željeznoga doba, kao podove, vatrišta ili ognjišta, ostatke paljevine i ulomke glinenog lijepa i neke vrste po-

⁴⁰ S. Batović, Novija istraživanja prapovijesti Zadra, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 15, Zadar 1968, 173—174; isti, Rad Arheološkoga muzeja u Zadru od 1970. do 1972. godine, *Diadora*, 6, 1973, 278—279; M. Suić, *Prošlost Zadra I*, Zadar u starom vijeku, 1981, 95—96, 185.

⁴¹ J. Korošec, Bribir u prahistoriji, Kolokvij o Bribiru, *Starohrvatska prosvjeta*, III/10, Zagreb 1968, 19; J. — P. Korošec, Istraživanja na Bribirskoj glavici u Bribiru, *Diadora*, 9, 1980, 105—112.

pločanja.⁴² Međutim, nismo uspjeli sigurnije ograničiti cijele tlocrte kuća, pa oni još nisu poznati. Podovi se sastoje od nabijene, ponekad pečene zemlje — gline. Kao vatrišta obično su služili dijelovi podova. Ognjišta imaju približno elipsoidan ili kružan oblik i bila su izdvojena od poda. Ponekad se sastoje samo od naslaga gline, a ponekad imaju podlogu od sitnog kamenja. Neka ognjišta imaju više faza i naslaga, odnosno leže jedno na drugome. Vatrišta, osim što obično zapremaju dio poda, katkada su bila u malim udubinama. Jedine dvije ili tri zasvođene (kupolaste) glinene peći potkovičasta tlocrta otkrio je u Bribiru J. Korošec,^{42a} što su i jedine peći poznate na našem primorju uopće. One su bez sumnje bile zastupljene u većem broju. Ipak, nije poznat odnos tih peći prema ognjištima, pa se zasad ne zna jesu li bile u kući ili izvan nje i u kojim dijelovima, kao što nije poznat ni položaj ognjišta. Potječu li ulomci glinenog lijepa od vanjskih ili pregradnih zidova kuća ili od peći, zasad nismo mogli sigurnije ustanoviti. Mjestimično su otkriveni dijelovi popločanja od pločastog kamena, što je vjerojatno dio ulice. Po svemu se u Bribiru može pretpostaviti građenje i drvenih kuća, samo još nisu poznati njihova evolucija ni podrobnija svojstva. Isto tako, gotovo je nepoznat razvitak i oblik cijelog naselja. Prema dosad poznatim podacima može se samo sumarno zaključiti da su najranije kuće s početka željeznog doba bile kružno nanizane uz bedeme na jugoistočnoj najnižoj strani Gradine, na položaju Dol, a u kasnijim fazama naselje se postupno širilo prema sredini gradine sve do rimske prevlasti, slično kao na Beretinovoj gradini u Radovinu.

Nin je pružio dosta obilne podatke o naselju i kućama iz tog razdoblja, osobito prostor oko starohrvatske crkvice sv. Križa (T. IX—XI, 1, sl. 4).⁴³ Ostatke čine zidovi, podovi, ognjišta, vatrišta, jame za otpatke. Ispod niza otkrivenih ostataka kuća iz rimskog doba nađeni su temelji liburnskih suhozidnih kuća. Otkriveni su dijelovi od tri usporredna bloka s po dva niza približno jednakih kuća, poredanih jedna do druge, odijeljenih ulicama širine oko 4 m, što su najvjerojatnije dijelovi radijalno usmjerenih prometnica. Koncentrične prometnice zasad nisu otkrivene, ali su, s obzirom na kružan oblik naselja i današnjih prometnica, zadržanih iz prošlosti, svakako postojale, jer su bile uobičajene u gradinskim naseljima. Kuće su građene u suho od komada lomljenog neobrađenog nepravilno poslaganog vapnenca, s neznatnim razlikama u veličini i načinu zidanja, uvijek bez poriza,

⁴² Š. Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru 1967. godine, *Diadora*, 4, 1968, 86—87; isti, Varvaria (Bribirska glavica), Bribir, *Arheološki pregled*, 11, Beograd 1969, 51. i d.; isti, Bribir u prapovijesti, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 3, Split 1978, 17; isti, Istraživanje prapovijesti u Bribiru, *Diadora*, 9, 1980, 70—71.

^{42a} J. — Korošec, sp. dj., bilj. 41, str. 107. i d., sl. 11.

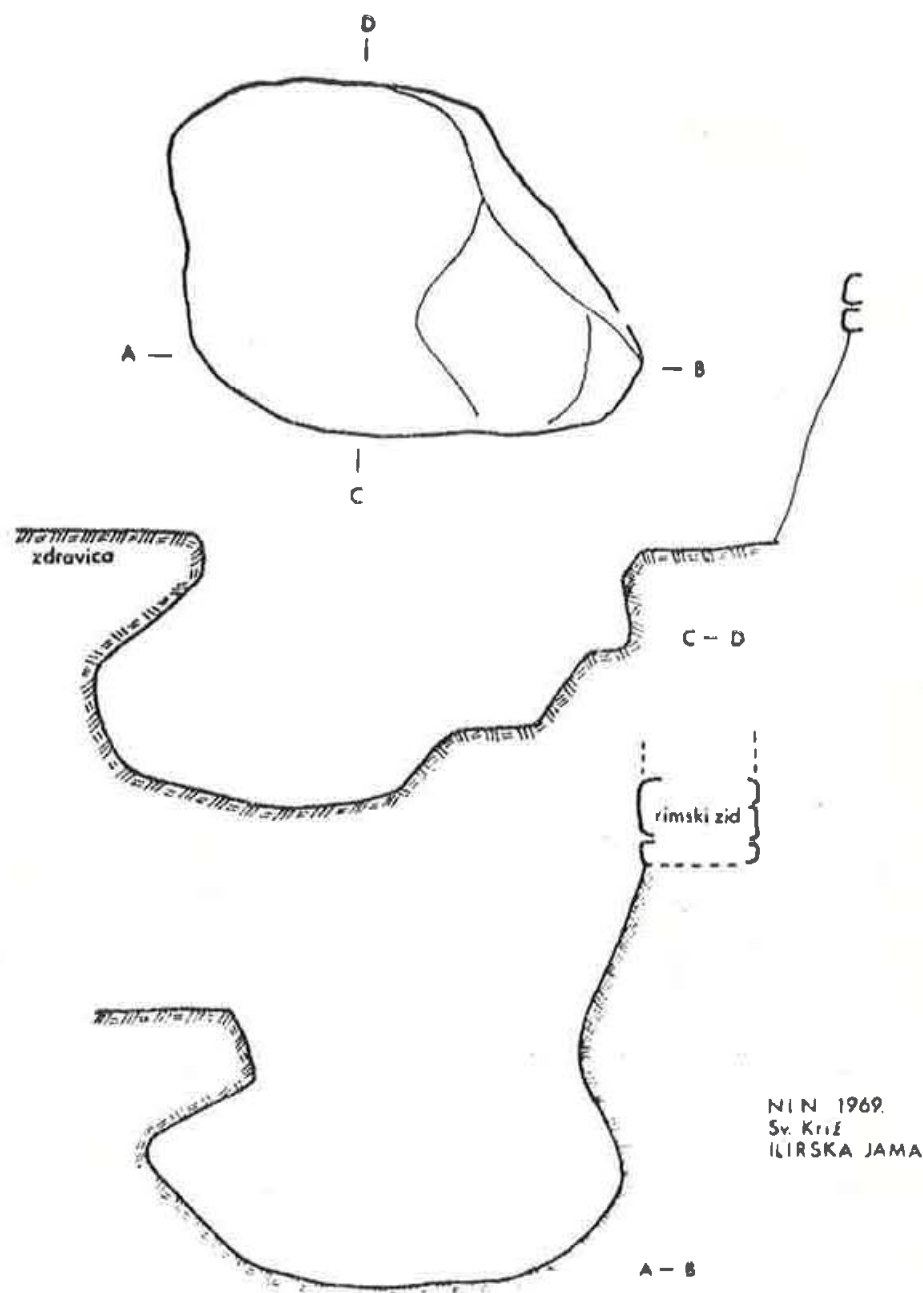
⁴³ Š. Batović, Istraživanje liburnskog naselja u Ninu 1969. godine, *Diadora*, 5, 1970, 34. i d.; isti, Nin, *Arheološki pregled*, 11, 1969, 61. i d.; isti, sp. dj., bilj. 40, 1973, 273—276; isti, sp. dj., bilj. 34, str. 219—223; isti, *Prapovijest, Nin*, Zadar 1979, 33—36; isti, *Kultura starih Liburna, Dometi XV/12*, Rijeka 1982, 10—11; M. Suić, sp. dj., bilj. 4, str. 79—80.

što je opće pravilo u građenju liburnskih kuća. Sve su kuće jedno-prostorne, četvrtasta ili pravokutna tlocrta, veličine oko 5×5 ili $5-6 \times 12$ m, odnosno zauzimale su polovicu ili cijelu širinu blokova. Imale su zidove širine 55 do 85 cm. Pojedine su kuće razmaknute, odnosno oko pola metra udaljene jedna od druge (T. IX, 2; T. X, 1), a neke imaju zajednički susjedni ili suprotni zid. Na nekim kućama kutovi nisu vezani, već su oblikovani naslanjanjem zidova jedan na drugi. Bočni zidovi nekih kuća produženi su ispred pročelja za oko 50 do 80 cm, slično kao u Radovinu, što upućuje na to da su kuće imale ispred pročelja neke vrste usku nadstrešnicu (T. XI, 1). Posebno izgrađenih i cjelovitih podova kuća obično nije bilo. Izgrađivala su se samo vatrišta ili ognjišta od jednostavno nabijene gline ili pjeskulje. Ona nisu imala stalan ni određen položaj, već su pomicala po dijelovima kuće, osim izuzetno, kad je pokraj ognjišta bilo izgrađeno pepelište u obliku pravokutne udubine širine oko 30 i dubine oko 20 cm, što je dosad ustanovljeno jedino u Ninu. Ognjišta su četvrtasta ili kružnog oblika, oko 40 do 100 cm, a nekad i većeg promjera. U Ninu su dosad izuzetno nađene i u pjeskovitu zdravicu ukopane jame za otpatke, ili su to, možda, bile ostave hrane, promjera 0,9 do 3 m i dubine 0,9 do 1,60 m. Obično su loptastog, jajolikog ili vrećastog oblika. U odnosu na kuće, jame su različito smještene i u različitim dijelovima kuće, a neke se nalaze i ispod zidova kuća, što znači da su neke kuće izgrađene kasnije nego su iskopane i upotrebljavane pojedine jame (T. IX, 1, 2; X, 1, i sl. 4). Slične jame izvan našeg primorja nađene su najbliže na gradini Vital kod Prozora u Lici na japodskom području. Kuće oko Sv. Križa, nažalost, ne mogu se pouzdano uže datirati, jer su tu nađeni slabi stratigrafski podaci, pa je teško ustanoviti njihov siguran odnos. Nasuprot tome, na položaju rimskog hrama ustanovljena je sasvim pouzdana stratigrafija s pet građevnih i kulturnih faza razvitka, ali nisu nađeni zidovi kuća ni jame, već samo dijelovi podova, ognjišta i vatrišta. Zato ni u Ninu nije još moguće ustanoviti jesu li suhozidne kuće građene kroz cijelo željezno doba, ili samo u pojedinim mlađim fazama. Ponegdje su u Ninu nađeni u prvotnom položaju veliki pithoi uvezeni iz Apulije, koji su služili za spremanje vode ili hrane, ali ni njihov odnos prema kućama nije se mogao dosad odrediti.

Većina kuća iz rimskog doba oko Sv. Križa u Ninu sagrađena je iznad ranijih kuća i zadržala isti tlocrt i veličinu, samo su izgrađene od priklesanog kamenja vezanog žbukom, osim pojedinih drugih usvojenih novosti, što upućuje na to da je prijašnje liburnsko stanovništvo nastavilo život i pod rimskom vladavinom.

Najbogatije i najpotpunije podatke o kućama i načinu stanovanja pružila je Beretinova gradina u Radovinu, i po količini, sačuvanosti, razvojnim svojstvima, rasporedu kuća, međusobnim odnosima, položaju u naselju i po svojstvima naselja u cijelosti⁴⁴ (T. XI, 2 — XII; i sl. 5).

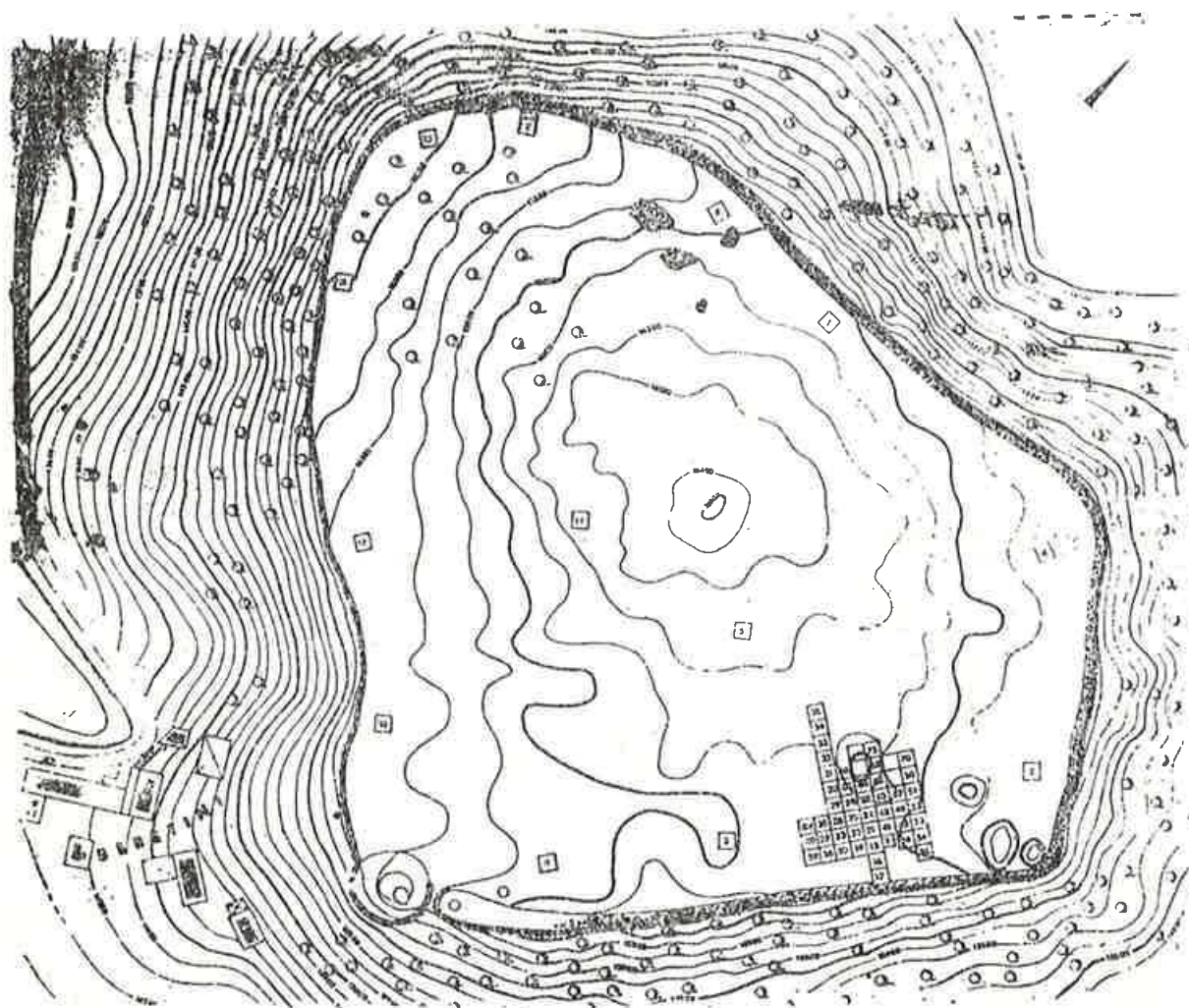
⁴⁴ Š. Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, *Diadora*, 4, 1968, 59. i d.; isti, Rad Arheološkoga muzeja u Zadru od 1967. do 1969. godine, *Diadora*,



Sl. 4. Nin, oko crkve sv. Križa: tlonis i presjeci jedne jame za otpatke

Na istraženom dijelu te gradine otkriveno je dosad ukupno 12 kuća (sl. 6). Tijekom željeznoga doba sve su one zidane od lomljenog neobrađenog kamena vapnenca u suho, a samo neke, građene ili obnavljane u zadnjoj fazi liburnske kulture, od 4. do 1. st. prije n. e., imaju

5, 1970, 283; isti, Beretinova gradina, Radovin, *Arheološki pregled* 11, 1969, 56. i d.; isti, sp. dj., bilj. 34, str. 219–223, sl. 11–13, T. XI, 2; isti, sp. dj., *Dometi*, XV/12, 1982, 10–11; A. Stipčević, *Iliri*, 1974, 108–109; M. Suić, sp. dj., bilj. 4, str. 79–80; B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, 1976, 124.

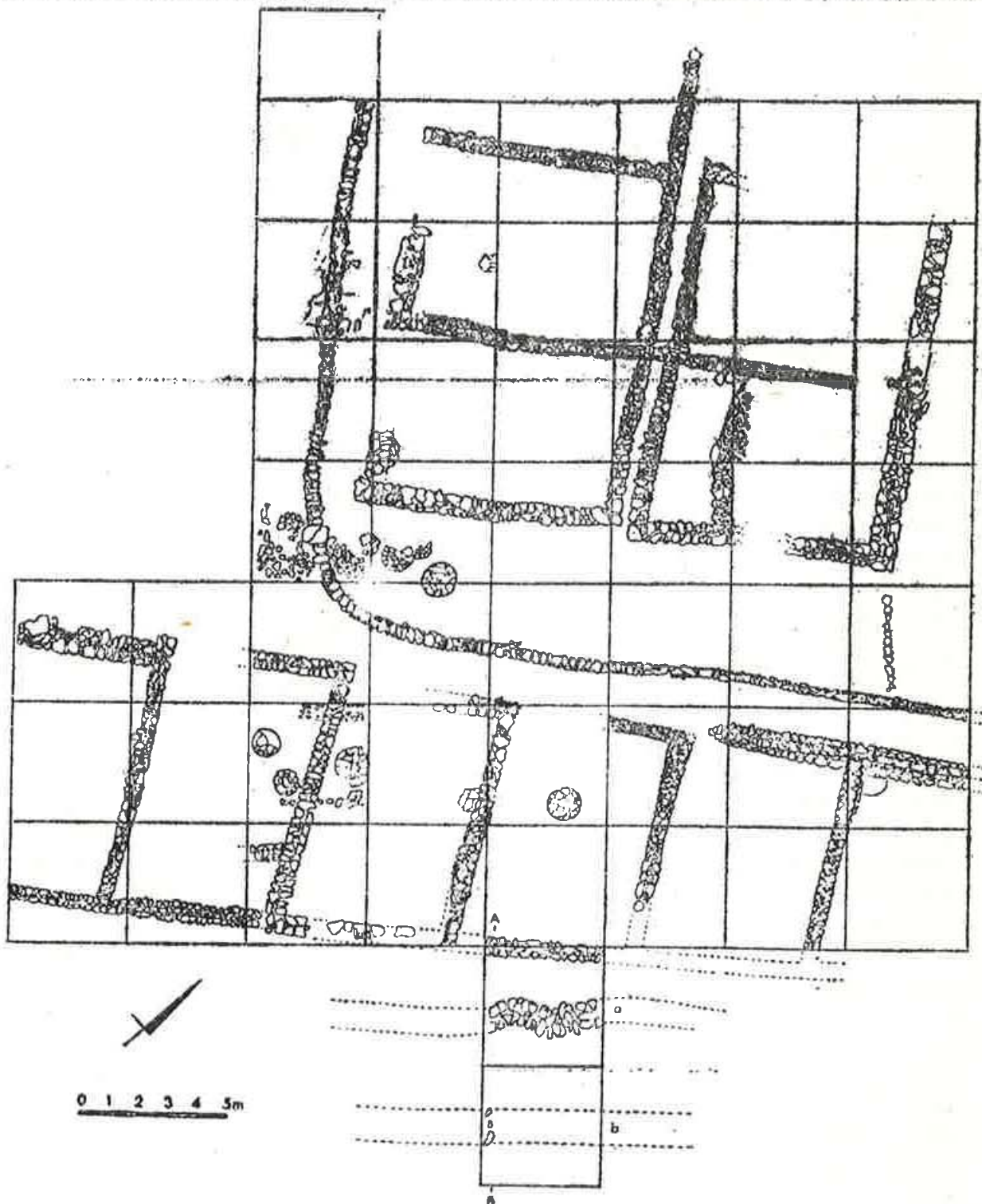


Sl. 5. Radovin, Beretinova gradina: tlonis

zidove vezane ili popunjene pjeskuljom ili glinom. Sve su kuće jedno-prostorijske, pravokutna oblika, veličine 5×8 , a neke 5×9 m.

Najranije kuće na toj gradini potječu iz druge faze željeznoga doba, ili iz 8. st. prije n. e. Otada se stalno upotrebljavaju i grade sve do rimske prevlasti. Iz prve ili najstarije faze ovog naselja, s početka željeznoga doba, nisu još otkrivene suhozidne kuće, iako su nađeni obilni ostaci naselja i života. Najranije kuće bile su pravilno poredane u nizu jedna do druge, po dužini uz bedem gradine. Od njih je šest cjelovito otkriveno. Ulaz u kuću bio je na jednom kutu uže strane, okrenut prema središnjem prostoru gradine, koji je bio nenaseljen i, bez sumnje, služio raznim zajedničkim potrebama. Kuće se nisu izravno naslanjale na bedem, već je između njih postojao prolaz širine oko 1 m.

Tek od III. i IV. faze, dakle u mlađim fazama željeznoga doba, zgrade se počinju podizati i dalje, prema središnjem prostoru gradine. Od njih su otkrivena dalja dva niza kuća sa 6 nastambi koje nisu



Sl. 6. Radovin, Beretinova gradina: tloris otkrivenih kuća s cjelovitije sačuvanim pithoima

poprečno već uzdužno smještene s obzirom na bedem, odnosno suprotno od ranijeg niza kuća. Izgrađene su u dva bloka, svaki s dvije kuće po širini, uzdužno naslonjene jedna na drugu, s međusobnim prostorom širine oko 50 cm, ili ukupne širine (sa zidovima) oko 19 m. Ti su blokovi međusobno odijeljeni ulicom širine 4 m, a od niza kuća uz bedem odijeljeni su također ulicom širine oko 6 m. U zadnjoj fazi liburnske kulture kuće u tim blokovima ograđene su zajedno tankim suhozidom širine oko 50 cm, poput dvorišta, pa je prolaz između njih sveden na širinu oko 1,5 do 4,5 m, a prolaz između tog ogradnog zida i niza kuća do bedema na širinu oko 1 do 1,5 m. Međutim, taj unutrašnji kompleks kuća samo je dijelom otkriven, pa nisu poznata sva njegova svojstva, osobito cijela veličina blokova i ukupna namjena ogradnog zida. Zato je teško ustanoviti je li čitav taj kompleks od 4 ili 5, a možda i više, kuća pripadao jednoj obitelji ili rodu.

U rimsko doba na iste blokove dograđivane su nove kuće istog oblika i tlocrta u prostoru bližem središtu gradine, gdje do rimske prevlasti nije bilo građenja, samo su one izvedene u boljoj tehnici, od priklesanog kamenja, često vezanog žbukom i drugim novim građevnim elementima rimskog doba. Ulice su, po običaju u to doba, bile koncentrično i radijalno planirane. Prema tome, raspored ulica i kuća na ovoj gradini bio je uglavnom isti kao u Ninu.

Kuće su bile redovito građene od tri zida, a za četvrti zid svalke kuće služio je uzdužni zid susjedne kuće na koju se ta naslanjala. Sve su kuće građene jednoličnom i najjednostavnijom tehnikom zidanja suhozidom s dva lica i ispunjavanjem srednjeg prostora sitnim kamenjem, širine oko 55 do 80 cm. Lice je zidano od kamenja razne, obično srednje veličine. Na starijim kućama uz bedem uglovi uopće nisu vezani, već se samo dodiruju jednim završnim (unutrašnjim) uglom zidova, tj. vanjski ugao je zapravo prazan, osobito na stražnjem zidu. Općenito su najčešće suprotni zidovi samo naslonjeni jedan na drugi. Pojedine kuće imaju za oko 50 cm produžene uzdužne zidove ispred pročelja, slično kao u Ninu, vjerojatno radi oblikovanja nadstrešnice i, možda, veće čvrstoće uglova.

U Radovinu je otkrivena velika količina krupnog kamenja s ljevkastim udubljenjem (na pojedinom kamenju i do tri takva udubljenja), što je najvjerojatnije služilo za pokretanje vrata, na taj način što se u udubljenja ulagala osovina. Takav način zatvaranja vrata sačuvao se ponegdje do danas. Međutim, u Radovinu, nažalost, nijedan takav kamen nije nađen u prvotnom položaju, već poremećeni u kulturnim naslagama.

Podovi kuća ni u ovom naselju nisu bili posebno izgrađeni, niti su se prostirali po cijeloj nastambi. Nasuprot tome, podloga vatrišta ili ognjišta radila se od nabijene gline ili pjeskulje. Ona najčešće nisu imala određen oblik jer su se pomicala po kući i nisu imala točno određen položaj, pa su zato veći dijelovi podova ispečeni i različite debljine u obliku hrpa nabacane gline ili pjeskulje. Rijetka su izdvojena i posebno izgrađena ognjišta. Ona su približno kružnog oblika,

promjera oko 80 do 100 cm, ponekad s podlogom od kamenih valutaka. Vatrišta ili ognjišta, a time i podovi često su rađeni u više naslaga, odnosno više puta su obnavljani i podizani zbog taloženja otpadaka i kulturnih ostataka u kućama. Ipak se može zapaziti da su vatrišta i ognjišta obično smještena u stražnjoj polovini kuće.

Čest dio nastambi bile su velike zemljane posude za čuvanje ili spremanje žitarica, kakve su se držale i radile na određenom mjestu i uporabljavale bez pečenja, obično u prednjem dijelu kuće. Mnoge su takve posude nađene na prvotnom položaju, osobito brojni primjerci sličnih posuda vrste *dolia* ili *pithoi* uvezeni iz Apulije počevši od 6. st. (sl. 6; T. XI, 2; T. XII, 1, 2). U jednom od njih nađena je pougljenjena pšenica.

Ni u ovom naselju nisu nađeni sigurni ostaci krovova iz predrimskog doba. Ne može se dokazati da su kuće bile pokrивene pločama. Vjerojatnije je da je krov bio od slame, ševara ili granja.

U rimsko doba prijašnje predrimske građevine u Radovinu obnavljale su se ili dograđivale na istim temeljima, bez promjene tlocrta i oblika, ili su poneke nanovo zidane, ali uvijek istog tlocrta i potpuno uklopljene u nekadašnji sustav naselja. Tek se u rimsko doba izgrađuje i središnji dio gradine.

Iskopavanjem u Krku god. 1978. A. Faber otkrila je četiri građevna sloja koji potječu iz razdoblja od 6. do 1. st., s ostacima ognjišta i »primitivno građenih nastambi od pretežno drvenog i zemljanog građevnog materijala«. ⁴⁵ Po tome su, vjerojatno, kuće bile izgrađene od drva, odnosno od pletera oblijepljenog glinom, što nije sasvim jasno jer širi podaci nisu objelodanjeni.

Isto tako, iskopavanjem u Osoru na otoku Cresu (liburnski *Apso-rus*) i na Gradini u Omišlju (lib. *Fulfinium*) na otoku Krku zadnjih godina A. Faber je ustanovila ostatke željeznodobnih nastambi i ognjišta, ali ni o njima nisu još poznati potanji podaci. ⁴⁶

Jednu suhozidnu pravokutnu kuću, bez gradinskih svojstava položaja, kod Važmina na Cresu sondirao je A. Mohorovičić i u njoj ustanovio ostatke liburnskog lončarstva. ⁴⁷

Time smo spomenuli važnije ostatke nastambi ovog područja.

ZAKLJUČCI

Iako, po svemu što smo iznijeli, raspoložemo dosta oskudnim podacima o naseljima i stambenim građevinama našeg primorja u željezno doba, mogu se uočiti neka njihova opća svojstva i pojedine posebnosti, što će se svakako dopunjavati daljnim istraživanjem. Iz svega se može zaključiti:

⁴⁵ A. Faber, Arheološka topografija Krka, *Arheološki pregled*, 19, 1978, 75.

⁴⁶ A. Faber, Počeci urbanizacije na otocima sjevernog Kvarnera, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XI/2, 1979, 11; ista, Omišalj — antički grad Fulfinum i prehistorijska gradina, *Arheološki pregled*, 23, Beograd 1982, 68.

⁴⁷ Usp. sp. dj., bilj. 39.

1. Na cijelom našem primorju u željezno doba postojala su naselja i nastambe uglavnom istih svojstava. Bila su to naselja gradinske vrste, s određenim razlikama u odnosu na prirodni položaj i značenje u okviru života šire društvene zajednice, što su donekle uvjetovali i oblike, veličinu i svojstva naselja i nastambi.

2. Nastambe bez gradinskih svojstava zasad su vrlo malo poznate i vjerojatno su takva naselja bila rijetka, ali o njihovoj zastupljenosti i trajanju još se ništa sigurnije ne može reći.

3. U naseljima na našem primorju u željezno doba dosad nije moguće sa sigurnošću dokazati upotrebu kamenih kružnih suhozidnih kuća s kupolastim krovom.

4. Kružna udubljenja ukopana u liticu i obzidana suhozidom, promjera oko 2 m, nalaze se zasad isključivo na južnom primorju, ali ona nisu mogla služiti za stanovanje, već vjerojatno kao peći ili za ostave.

5. Uobičajene su bile priproste jednoprostorijske, nadzemne, pravokutne ili četvrtaste suhozidne potleušice s krovom od slame, granja ili trske — ševara i sl., a katkad vjerojatno i od kamenih ploča. Bile su poredane u nizove prateći pravac bedema, i po blokovima s koncentričnim i radijalno postavljenim ulicama, što je uvjetovao položaj naselja na uzvisinama. Rjeđa su bila naselja s ortogonalnom mrežom prometnica, odnosno s kućama nanizanim u ravnim nizovima.

6. Dosad je poznato samo jedno sojeničko naselje u dolini Cetine, s drvenim kućama na stupovima, kakvih je vjerojatno bilo više. Drvene kuće u gradinskim naseljima nisu još sa sigurnošću ni šire dokumentirane, ali pojedini podaci upućuju na njihovo postojanje, kao npr. nedostatak suhozidnih kuća u pojedinim naseljima ili fazama, naročito ranijim, zatim nalazi glinenog lijepa i dr.

7. Razvitak stambenih građevina nije bio izrazit, ali nije ni dovoljno poznat. Zasad nismo sigurni jesu li se suhozidne građevine upotrebljavale za stanovanje kroz cijelo željezno doba i jesu li se gradile na cijelom primorju, ili samo u pojedinim predjelima i koji su to predjeli, ili su se u nekim predjelima stalno upotrebljavale, a u nekim samo povremeno. Svakako, pitanje o tome malo znamo. Zasad se takve građevine najranije mogu datirati na Beretinovoj gradini u Radovinu, od 8. st. prije n. e.

Suhozidne građevine općenito su zadržale isti način građenja kroz cijelo željezno doba. Mijenjale su samo neke pojedinosti. Tako, najranije građevine nisu imale pravih uglova. Oni su se počeli graditi kasnije, i to većinom naslanjanjem krajeva dvaju susjednih zidova jedan na drugi. Jedina, nešto značajnija promjena u najmlađoj fazi jest mjestimična uporaba gline ili pjeskulje za vezivanje ili ispunjavanje zidova, što je ustanovljeno u Radovinu i Zadru, a što je, vjerojatno, ranije nasljeđe, kao na Velikoj gradini u Varvari u sjeverozapadnoj Hercegovini, ili je to, možda, helenistički utjecaj, očit na Gradini u Ošanićima. Jedna od razvojnih i naknadnih pojava jest uporaba *dolia* koji su se uvozili i upotrebljavali od 6. st. Jame za baca-

nje otpadaka, ili kao ostave, zasad poznate jedino u Ninu, vjerojatno su se upotrebljavale kroz cijelo željezno doba, jer se, prema uvezenoj apulskoj keramici, u Ninu mogu sa sigurnošću pratiti od 8. st. Jedinu pouzdano poznatu suhozidnu višeprostorijisku kuću predstavlja obredna građevina u Gorici, nastala vjerojatno pod grčkim utjecajem, ali ne prije 6. st. Jedinu primjer višeprostorijiskih obiteljskih kuća s dvorištem, s ožbukanim zidovima od klesanog kamenja i s podom od žbuke, s Gradine u Ošanićima, nije se razvio na domaćem ilirskom tlu, već je izravan helenistički utjecaj od 3. do 1. st. Međutim, nije moguće dokazati da su ogradni zidovi oko mlađih kuća, neke vrste dvorišta iz zadnje liburnske faze u Radovinu, također helenistički utjecaj, već su to vjerojatno domaće graditeljske tekovine. Osim gradine u Ošanićima, u ostalim ilirskim naseljima ovog područja nema dokaza o gradnji kuća od klesanog kamenja, ni o vezivanju zidova žbukom, kao ni o upotrebi žbuke uopće, prije konačne rimske prevlasti. Tako građene kuće s gradine Budim (kod Posedarja) ne mogu se još datirati u predrimsko doba. Klesanje je bilo općenito poznato, ali se rijetko primjenjivalo, samo ponekad pri izradi grobova helenističke vrste, osim ranijih grobnih ploča u Istri i helenističkog utjecaja u gradnji bedema. Tehnika klesanja primjenjivala se ponekad i u izradi stubišta u živoj stijeni, kao na Gradini u Danilu, ali još nije sigurno poznata starost te tehnike, pa se ne zna je li i to helenistički utjecaj, s obzirom na klesano stubište u Ošanićima, ili je raniji domaći izum, kao i uklesavanje podova kuća u živoj stijeni u Danilu i u nekim drugim naseljima. Kuće su, čini se, obično podizane najranije uz bedeme, a naknadno se naselje širilo prema središtu gradine, bar sudeći prema dosadašnjim zapažanjima na pojedinim gradinama, osobito u Brižbiru i Radovinu.

8. Najšire i najpotpunije podatke o naseljima i stambenim građevinama na našem primorju zasad pruža liburnsko područje, osobito Nin i Beretinova gradina u Radovinu. Dije se na najmanje šest vrsta: 1) naselja koja zauzimaju cijeli gradinski prostor, 2) naselja koja zapremaju samo dio gradinskog prostora, a dio je služio za obranu, izvidnice, zbjeg, ili za smještaj stoke, 3) naselja smještena samo na pojedinim terasama, 4) naselja dijelom smještena među bedemima, a dijelom izvan gradinskog prostora, 5) naselja izvan gradinskog prostora ili u podgrađu i 6) naselja bez gradinskih svojstava — bez utvrđenja, smještena na padinama brežuljaka ili uz polja.

9. Smještaj i raspored kuća ovisio je većinom o položaju naselja i o tlocrtu bedema. Kuće najčešće prate bedeme. Zato su nanizane u dvostrukim kružnim ili ravnim redovima, odnosno dijele ih kružne i zrakasto usmjerene ili ravne ulice, širine oko 4 m. Ponegdje se kuće naslanjaju na bedeme, a ponegdje se između njih nalazi uski prolaz. Središnji dio gradinskog prostora nije uvijek bio naseljen, ali nije poznat siguran razlog ni pravilo. Taj je prostor služio vjerojatno zajedničkim obredima, skupovima i raznim drugim potrebama, poput trga. Nastambe imaju općenito površinu od oko 2×3 do 6×12 m. Najčešće su površine oko 5×5 — 6 ili 5×8 m. Zidovi su različite širine, od oko 0,55 do 1,70 m, najčešće oko 0,60 do 0,80 m. Ulaz u

kuću obično se nalazio na uglu jedne uže strane. Pokretanje vrata olakšavale su osovine umetnute u ljevkaste udubine na krupnijem kamenju, koje se često nalazi u naseljima. Osim jednih vrata na kućama nisu poznati nikakvi drugi otvori. U načinu gradnje kuća na liburnskim području ističu se neke posebnosti, kao ponekad nedostatak pravih uglova, koji su obično građeni naslanjanjem krajeva zidova jedan na drugi; pa ispred pročelja produženi postrani (bočni) zidovi, što je, osim veće čvrstoće, vjerojatno služilo gradnji i nošenju nadstrešnice. Obično se nisu posebno gradili podovi kuća. Nasipavao se i nabijao glinom samo prostor za vatrišta ili ognjišta. Rijetka su izdvojena i posebno građena ognjišta, bilo od čiste gline, ili katkad s podlogom od valutaka ili sitnog kamenja. Obično su smještena u stražnjem dijelu kuće. Posebno građena pepelišta u obliku pravokutne jame obložene glinom zasad su nađena samo u Ninu. Isto tako, zasad su iz ovog razdoblja jedino u Ninu otkrivene u zdravicu (pjeskulju) ukopane jame za otpatke ili ostave, iako su one općenito poznate još od mlađeg kamenog doba. Bez sumnje je to u vezi sa sastavom zemljišta na kojem se Nin nalazi, a to je meka pjeskulja, pa je u takvo zemljište bilo lako ukopavati jame, nasuprot stjenovitoj podlozi kakva se većinom nalazi na ostalim gradinama. Vjerojatno zato jame za otpatke u željezno doba nisu bile uobičajene na našem primorju. Kupalaste peći od gline poznate su jedino u Bribiru, što znači da ni one nisu bile česta pojava, iako je moguće da su postojale i na drugim gradinama, ali nisu nađene, ili se nije sačuvao njihov gornji kupolasti dio, pa ih je teško razlikovati od ognjišta. Za spremanje hrane i vjerojatno za držanje vode u kućama su često služile velike zemljane posude domaće izrade, ili slični *pithoi* (*dolia*) uvezene iz južne Italije.

Uz ognjišta su bile vezane zemljane peke, kakve se do danas proizvode na otoku Ižu («cripnje»), a ispod peke plitice ili tepsije, kakve se također još upotrebljavaju u pojedinim krajevima, kao u Konavlima («crijepnjice»), zatim stožasti ili piramidalni zemljani pećnjaci — prijekladi, pokretne glinene peći ili ognjišta, slična onima kakva su se donedavno proizvodila također na Ižu («foguni»), pa veliki prstenasti zemljani kolutovi.

10. Po svemu, kultura stanovanja u željezno doba na ovom području bila je na vrlo niskom stupnju jer se čitav život, vjerojatno po užim obiteljima, odvijao u jednoj te istoj prostoriji. Moguće je da je kompleks od pet kuća s dvorištem u Radovinu pripadao jednoj obiteljskoj ili rodovskoj zadruzi.

11. Građevine željeznoga doba na našem primorju zasad se donekle mogu podijeliti na: obiteljske, zajedničke, obredne, odnosno javne i vlasteoske. Najbolje su poznate i najbrojnije su obiteljske stambene kuće. Ostale su vrste slabo osvjetljene i rijetke. Za razne zajedničke javne potrebe, a možda i kao vlasteoska kuća služila je vjerojatno zgrada na gradini Grad kod Nakovane i građevina ispred Gradine u Ošanićima.

12. Poznati su samo pojedinačni primjerci obrednih građevina, kao u Gorici na dalmatskom prostoru i u Ošanićima na području Da-

orsa, pa, vjerojatno, u Nezaktiju (Vizače), ali bez sigurnijih građevnih podataka, kao i u Poreču na istarskom području, a ni uvjerljiva dokumentacija o postojanju jednog »grčkog (Artemidina) hrama« kod Nerezina na Lošinju ili kod Osora na Cresu nije poznata.⁴⁸

Rad prihvaćen na sjednici Razreda od 9. travnja 1986.

Zusammenfassung

FUNDE VON WOHNSTÄTTEN DER EISENZEIT AN DER JUGOSLAWISCHEN KÜSTE

In der vorliegenden Abhandlung bringt der Verfasser grundlegende und summarisch bekannte Angaben über Wohnstätten der Eisenzeit im Küstenland der östlichen Adria, indem er auf die allgemeinen Wohnbedingungen dieser Zeit hinweist. In der Einführung macht er allgemeine Angaben über die Ansiedlungen der Eisenzeit bei denen der Wallburgtyp überwiegend vertreten war. Die Ansiedlungen dieses Typs befanden sich auf Anhöhen, und waren in der Regel durch Wälle aus Trockenmauern geschützt.

Die Reste der Wohnstätten werden nach den einzelnen im Küstenland vertretenen Kulturgruppen angeführt: der istrischen, liburnischen, dalmatischen und südadriatischen.

Im Gebiet der istrischen Kultur wurde ein rechteckiges Haus von 4×6 m auf der Wallburg Monkas bei Rovinj gefunden,¹⁰ ferner zwei Häuser auf der Wallburg Makadonski Vrh,¹¹ und Reste ähnlicher Bauten auf den Wallburgen Monte San Marco und Monrupino bei Triest.¹² Es handelt sich bei allen um quadratische Häuser aus Trockenmauern, die ringförmig am Rande der Wallburg liegen. Ein ähnliches Bauwerk unterhalb des römischen Tempels in Poreč gilt als Heiligtum,¹⁴ während das Heiligtum auf dem Hügel Mali sveti Anđeo mit Wahrscheinlichkeit ein ummauerter Tumulus ist.¹⁷ Erwähnt werden auch Häuser aus Holz oder aus lehmverputzten Flechtwerk, wie in S. Polo oder Gradiscata bei Monfalcone.¹⁵

Im Gebiet der dalmatischen Kultur wurden ähnliche Wohnstätten nur auf der Wallburg in Danilo untersucht, wo 32 rechteckige Häuser aus Trockenmauern entdeckt wurden, die ungefähr ringförmig auf den Terrassen gruppiert waren. Einige waren in den Felsen eingeschnitten. In Gonica ist ein ungewöhnliches Bauwerk (7×4 m) bekannt, das drei Räume hat, in denen viele menschliche Knochen, Schmuck und Waffen aus dem 6. bis 1. Jh. gefunden wurden. Wahrscheinlich handelt es sich hier um ein Heiligtum mit Menschenopfern, das unter griechischem Einfluß entstanden ist.^{19,20} Öfters findet man Oberflächenreste von Häusern, wie auf der Wallburg Grad auf der Halbinsel Pelješac, wo auf der Spitze, wahrscheinlich der Akropolis, ein Haus von $14 \times 9,20$ m steht, und auf den Terrassen Reste von Wohnstätten von $7,5 \times 3-4$ m liegen; auf der Wallburg

⁴⁸ O navodnom hramu na Lošinju i Cresu usp. E. Imamović, *Antička naselja na otočkoj skupini Cres — Lošinj, Otočki ljetopis*, 2, Zagreb 1975, 216; C. Marchesetti, *Isole del Quarnero*, Not. d. scavi, Roma 1924, 148; F. G. Jackson, *Dalmatia, the Quarner and Istria*, III, Oxford 1887, 271; A. Fortis, *Saggio d'osservazione sopra l'isola di Cherso ed Ossero*, Venezia 1771, 52.

Vrpolje steht an der Wehrmauer eine Reihe von 4 Häusern, usw.^{21—24} Die einzige bekannte Pfahlbautensiedlung wurde in Otok an dem Fluß Cetina bei Sinj teilweise erforscht.

Auch im südadratischen Kulturkreis gibt es Bauten dieser Art (Kruševica, Vrbanje, Kupari, Obod bei Cavtat, Sveti Luka bei Tivat, Medun u. A.).²⁹ Manchmal sind sie im Stein gehauen, wie in Kupari und Obod.³⁰ Auf der Wallburg Sveti Luka wurden ummauerte kreisförmige Gruben von circa 2 m Durchmesser gefunden, die wahrscheinlich Öfen waren,³¹ wie in Albanien.³² Eine Ausnahme sind die Bauten auf der Wallburg Gradina (*Daorsoi* ?) in Ošanići bei Stolac, wahrscheinlich das Zentrum des Stammes der Daorser. Hier befand sich zwischen Wehrmauern ein quadratisches Heiligtum aus gemeißelten Steinen mit Lehm-boden, während sich die Ansiedlung auf Terrassen befand wo Familienhäuser standen, die aus zwei Gebäuden mit 2—5 Räumen und einem Hof bestanden. Sie hatten verputzte Lehm-mauern und einen Lehm-boden, und waren mit Ziegeln gedeckt. Vor der Festung war eine Kurie (?) und Ställe für das Vieh und der Friedhof. Diese Siedlung mit ganz hellenistischen Merkmalen ist unter griechischem Einfluß im 3.—1. Jh. entstanden. Sie ist die einzige hellenisierte Ansiedlung dieses Küstenlandes außerhalb der griechischen Kolonien.³³

Häuser aus Trockenmauern sind am besten aus dem liburnischen Kulturkreis bekannt, wo sie in etwa dreißig Ansiedlungen vorkommen, von denen die Ansiedlungen in Radovin, Nin, Bribir und Zadar besser bekannt sind.³⁴ Wichtige Angaben geben auch einige unerforschte Ansiedlungen, wie die Wallburg Čeljanak auf der Insel Ugljan, mit 6 Häusern von 4×3 und 4×4 m in Vorstadt,³⁵ und Lergova Gradina in Slivnica mit 11 Häusern von 3×2 bis 10×3 —5 m, einige von Wehrmauern umgeben, andere außerhalb der Wehrmauern,³⁶ ferner 3 Häuser an der südlichen Wehrmauer der Wallburg Dračevac in Jesenice von $3,3 \times 5$ m. Auf der Wallburg Budim in Posedarje bedecken die Häuser von 4×4 m im orthogonalen System die ganze obere Terrasse und einen Teil der mittleren Terrasse.³⁷ An der Oberfläche der Wallburg in Puljani (dem antiken *Burnum*) bemerkt man etwa 50 Häuser in orthogonalen und konzentrischen Reihen.³⁸ Außer zahlreichen Herdstellen und Fußböden wurden in Zadar auch Reste von 9 Häusern entdeckt, von denen einige mit Lehm gebundene Mauern haben.⁴⁰ In Bribir wurden Spuren von Mauern, Herdstellen, Fußböden, Bindemittel und drei kupelartigen Öfen gefunden, die einzigen Öfen die an der Ostküste der Adria bekannt sind.⁴² In Nin wurden Teile von drei Häuserblocks entdeckt, jeder mit zwei Reihe von Häusern, die durch radiale Straßen von 4 m Breite getrennt waren. Die Maße der Häuser waren 5×5 , 6×6 oder 5 — 6×12 m, und einige hatten an der Vorderfront ein Vordach. Im ganzen Küstengebiet wurden nur in Nin Abfallgruben und Vertiefungen für Asche gefunden. Die besten Angaben liefert die Wallburg Beretinova Gradina in Radovin, wo 12 Häuser aus Trockenmauern von 5×9 oder 5×8 m gefunden wurden, von denen einige in der Endphase mit Sandboden gebunden waren. Sie waren in konzentrischen Kreisen, ausgehend von der Wehrmauer gegen die Mitte zu, errichtet worden, aber die Mitte der Wallburg war nicht ausgebaut. Die Häuser hatten ein Vordach an der Vorderseite und waren durch radiale und konzentrische, 4—6 m breite, Straßen voneinander getrennt. Die Herdstellen befanden sich im hinteren Teil der Häuser, und die großen Gefäße (*dolia*) die seit dem 6. Jh. aus Süditalien importiert wurden, und zur Aufbewahrung von Getreide dienten, standen im vorderen Teil der Häuser.⁴⁴ Reste von Häusern wurden auch noch in Kirk, Gradina in Omišalj (*Fulfinium*), Osor (*Apsorus*) und bei Važmine auf Cres gefunden.^{45—46}

Schlußfolgerungen

Im Küstenland der östlichen Adria, war bei Ansiedlungen der Wallburgtyp verherrschend. Es handelte sich um einräumige Häuser aus Trockenmauern, die

parallel zu den Wehrmauern standen, mit einem radialen und konzentrischen kommunalen System, und manchmal mit einem orthogonalen Straßennetz. In einzelnen Ansiedlungen sind Holzhäuser errichtet worden. Es wurde nur eine einzige Pfahlbautensiedlung gefunden. Es scheint, daß Häuser mit steinernem Fundament und hölzernem Oberteil oft vorkamen, was der bronzezeitlichen Tradition entspricht (Velika Gradina in Varvara).⁸ Mancherorts werden kreisförmige Häuser aus Trockenmauern erwähnt (Kičin in der Hercegovina, Ržiški Gradac in der Crna Gora, Tondolon in Istrien) sie können jedoch nicht genauer datiert werden.^{9,7} In der letzten Phase (4.—1. Jh.) sind die Häusermauern manchmal mit Lehm oder Sandboden gebunden, was wahrscheinlich auf hellenistischen Einfluß zurückzuführen ist, wie z. B. auf Gradina in Ošanići. Es besteht jedoch auch eine frühere Tradition, wie auf Velika Gradina in Varvara. Später tritt der Gebrauch von *dolia* auf, die seit dem 6. Jh. aus Italien eingeführt werden. Ein Haus mit mehreren Räumen in Gorica ist wahrscheinlich ein Kultbau, der im 6.—5. Jh. unter griechischem Einfluß entstanden ist, während die Häuser auf Gradina in Ošanići aus dem 3.—1. Jh. unter hellenistischem Einfluß entstanden sind. Gemeißelter Stein wurde in vorrömischer Zeit nur manchmal bei Fußböden angewandt, oder bei Treppen in lebendem Stein (Danilo, Ošanići), unter hellenistischem Einfluß beim Bau von Wehrmauern, bei Grabplatten in Istrien, und manchmal bei Gräbern des hellenistischen Typs. Auf liburnischem Gebiet wurden bis jetzt 6 Typen von Ansiedlungen festgestellt, wie sie wahrscheinlich auch im übrigen Küstengebiet vorgekommen sind. Die Mitte der Wallburg scheint gewöhnlich nicht ausgebaut gewesen zu sein, und diente als freier Platz für gemeinsame Kultzwecke u. dgl. Aschendepots und Abfallgruben wurden nur in Nin gefunden, wahrscheinlich wegen des weichen Sandbodens unterhalb der Siedlung, kuppelartige Öfen nur in Bribir. Neben Herdstellen fand man Brotöfen, Schüsseln, Ofenplatten, transportierbare Öfen oder Herde (*foguni*) und große irdene Ringe. Die Häuser teilen sich in Familienhäuser, Gemeinschaftshäuser, Kultbauten, beziehungsweise öffentliche oder Herrschaftsbauten. Nur über die Familienhäuser sind wir genauer informiert.

Die gleiche Bauart blieb auf diesem Gebiet auch in späterer Zeit erhalten, stellenweise sogar bis zur heutigen Zeit.





Sl. 1. Gradina Dračevac u Jesenicama pod Velebitom



Sl. 2. Gradina Budim u Posedarju, pogled s juga



Sl. 1. Gradina u Puljanima (liburnski *Burnum*), pogled sa sjevera



Sl. 2. Bribirska glavica (liburnska *Varvaria*), pogled s istoka



Sl. 1. Nin (liburnska *Aenona*), oko crkve sv. Križa: presjek kulturnih naslaga, zidovi iz željeznog i rimskog doba i jama za otpatke u prostoriji 3.



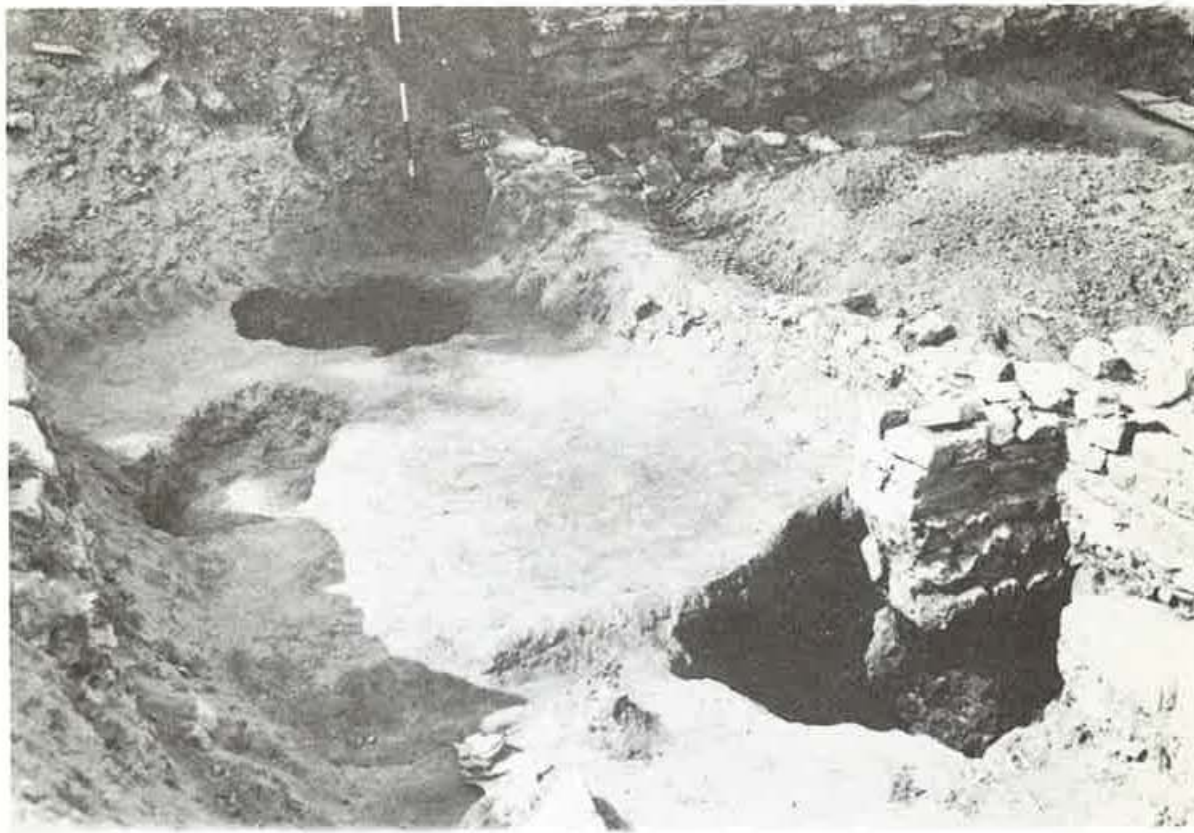
Sl. 2. Nin, oko crkve sv. Križa: zidovi pojedinih kuća



Sl. 1. Nin, oko crkve sv. Križa: temeljni dijelovi zidova kuća



Sl. 2. Nin, oko crkve sv. Križa: donji dijelovi zida iz željeznog a gornji iz rimskog doba



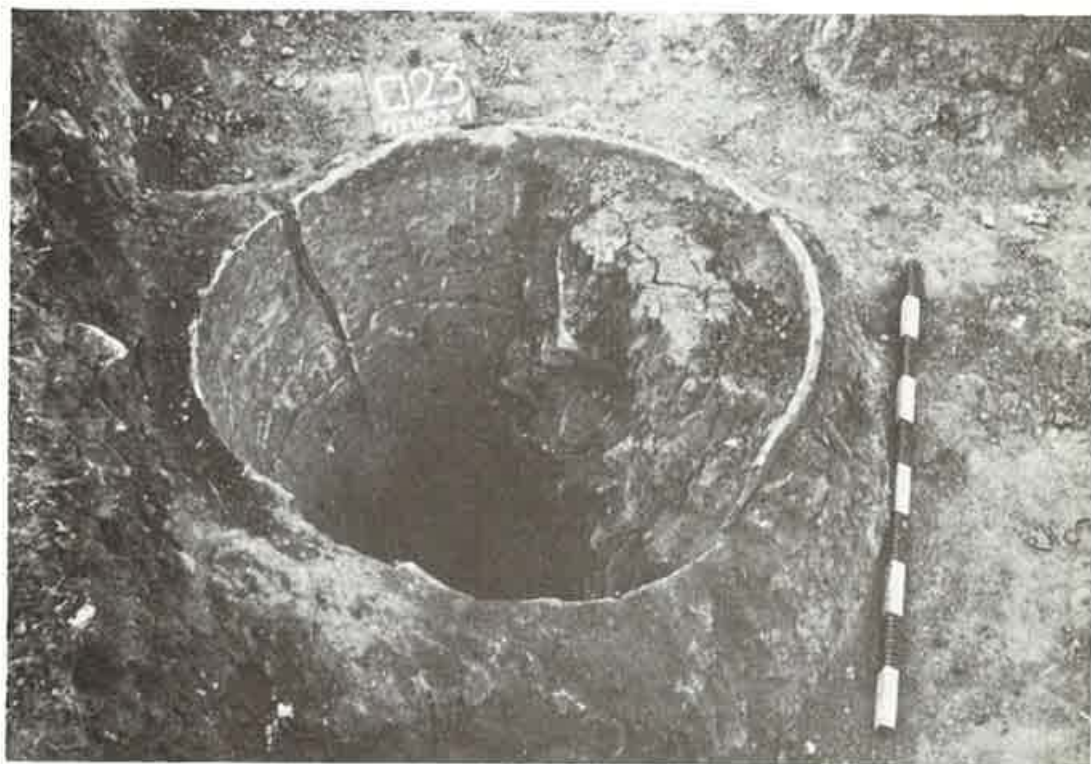
Sl. 1. Nin, oko crkve sv. Križa: temeljni dijelovi zidova kuća s istakom za nadstrešnicu na pročelju, pa s jamama za otpatke



Sl. 2. Radovin, Beretinova gradina: dijelovi zidova kuća s pithoima u blokovima 63. i 71.



Sl. 1. Radovin, Beretina gradina: dijelovi zidova kuća i pithoi u bloku 23.



Sl. 2. Radovin, Beretina gradina: donji dio pithosa s pougljenjenom pšenicom